

THE INFLUENCE ON ADOLESCENT MUSLIM GIRLS AS A RESULT OF THE HEADSCARF BAN

BACHELOR THESIS: THE PSYCHOLOGICAL AND PROFESSIONAL
INFLUENCE ON MUSLIM GIRLS FROM THE THIRD GRADE OF
SECUNDAIRY SCHOOL IN ALL KINDS OF FLEMISH SCHOOLS AS A
RESULT OF THE HEADSCARF BAN.

KAWTAR BAKIR

SOCIAAL-AGOGISCH WERK VIVES KORTRIJK
AFSTUDEERRICHTING SOCIAAL WERK

BEGELEIDING: IMANE EL MORABET
DIENST INDIVIDUELE ONDERSTEUNING
UNIA

BEGELEIDING: STEVEN WILLEMS
LECTOR
STUDIEGEBIED SOCIAAL-AGOGISCH WERK VIVES KORTRIJK

1 Voorwoord

Dit eindwerk werd gemaakt in het kader van een bachelorproef voor het behalen van het diploma sociaal werk. Het algemeen doel van dit onderzoek is een beeld krijgen van de invloeden van het hoofddoekenverbod op psychologische en professionele facetten in het leven van hoofddoekdragende meisjes in het secundair onderwijs in Vlaanderen. De onderzoeksvragen zijn de volgende:

Hoofdvraag:

Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op moslimmeisjes uit het secundair onderwijs in Vlaanderen in alle onderwijsnetten?

Deelvragen:

Wat houdt het hoofddoekenverbod in?

Welke wettelijke grondslag heeft het hoofddoekenverbod?

Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op psychologisch niveau voor moslimmeisjes uit het secundair onderwijs?

Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op professioneel niveau voor moslimmeisjes uit het secundair onderwijs?

Hiervoor heb ik enerzijds literatuurstudie gedaan en anderzijds een onderzoek opgestart. De literatuurstudie verliep moeizaam, omdat er geen duidelijk eerder onderzoek gedaan werd naar dit onderwerp. Het praktijkonderzoek heb ik op basis van enquêtes verwezenlijkt. Omdat dit onderzoek een kwalitatief onderzoek is heb ik ervoor gezorgd dat de leerlingen voldoende ruimte kregen om alles te bespreken wat ze wouden, door middel van open vragen.

Ik vond het onderzoek zeer interessant maar ook moeilijk. Deels komt dit door het feit dat ik graag de invloeden van het hoofddoekenverbod op psychologisch niveau wou achterhalen. Ik ben sociaal werkster in opleiding en geen psychologe. Toch heb ik ook dit deel kunnen realiseren, met dank aan alle personen die me hebben geholpen.

Ik wil graag iedereen bedanken die deelgenomen heeft aan de enquêtes, de antwoorden waren zeer openhartig. Ik heb werkelijk een kijkje mogen nemen in de leefwerelden van deze meisjes. Ook wil ik het minderhedenforum bedanken, zij hebben mij tijdens de literatuurstudie wegwijs gemaakt en me verschillende documenten bezorgd. Daarnaast wil ik de organisatie PEP! in het bijzonder bedanken. Hun team heeft me ondersteund en gemotiveerd. De psychologen uit hun team hebben mij een handje geholpen in het verwerken van de analyses m.b.t. de psychologische gevolgen van het hoofddoekenverbod. Mijn dank gaat ook uit naar mijn begeleidster vanuit Unia, Imane El Morabet. Ze ondersteunde me en stuurde me bij over de inhoudelijke aspecten van de bachelorproef. Ten slotte wil ik mijn begeleider vanuit Hogeschool Vives, Steven Willems, bedanken. Hij motiveerde me en stuurde me bij in het hele proces van mijn bachelorproef.

2 Inleiding

Als maatschappelijk werkster ontferm ik me over de mens. Ik vind het belangrijk dat iedereen tot aan zijn recht komt. Iedere persoon zou dezelfde kansen moeten krijgen in alle facetten van het leven door gelijkwaardig behandeld te worden. Gelijkwaardigheid wil daarom nog niet zeggen gelijkheid. Gelijkwaardigheid wil zeggen dat er sprake is van een onbevooroordeelde opstelling, zonder discriminatie of partijdigheid. In onze samenleving is het dragen van een hoofddoek op veel secundaire scholen niet toegestaan. Als maatschappelijk werkster in opleiding, maar ook als medestudente, vriendin en familielid merkte ik veel onvrede in mijn omgeving wat betreft dit verbod. Ik vroeg me af welke gevolgen dit verbod heeft op meisjes in het secundair onderwijs. Meer bepaald welke gevolgen op het welzijn van de meisjes en de participatie op hun school en hun nabije toekomst. Ik ging op zoek naar antwoorden op mijn vragen, maar deze vond ik niet in de Vlaamse literatuur. Ook in anderstalige literatuur was het onderzoek hiernaar zeer gering. Daarom besloot ik mijn bachelorproef, voor de opleiding maatschappelijk werk aan de hogeschool Vives, in functie van dit onderwerp te doen. Ik ging in samenwerking met Unia. Unia is een interfederale, onafhankelijke, openbare instelling die discriminatie bestrijdt en gelijke kansen bevordert in België. Met ondersteuning van een medewerkster van Unia ging ik op zoek naar de effecten van het hoofddoekenverbod op zowel psychologisch vlak als op professioneel vlak.

Deze bachelorproef is opgedeeld in twee grote delen. Enerzijds het theoretisch kader en anderzijds het praktisch luik. In het theoretisch kader (hoofdstuk 7) schets ik eerst een overzicht van het hoofddoekenverbod in Vlaanderen (hoofdstuk 7.2 en 7.3), vervolgens volgen de theoretische stukken over het psychologisch aspect (hoofdstuk 7.4) en het professioneel aspect (hoofdstuk 7.5). Omdat er weinig onderzoek bekend is naar dit onderwerp heb ik voor het psychologisch aspect de 'normale' psychologische ontwikkeling van de adolescent toegelicht. Later toets ik dit in de analyses (hoofdstuk 10) op de ontwikkeling van 'moslim'-adolescente die de hoofddoek draagt. Waar er afwijkingen, wrijvingen of problemen (en dus effecten) ontstaan door het hoofddoekenverbod is dus terug te vinden in de analyses. Voor het professioneel aspect ben ik op dezelfde manier te werk gegaan.

In het praktisch deel van deze bachelorproef heb ik de dataverzameling gedaan doormiddel van enquêtes. De leerlingen komen vanuit verschillende schoolnetten over heel Vlaanderen. De data zijn samengevat in hoofdstuk 9 'Resultaten'. Vervolgens worden deze resultaten getoetst aan de theorie in het onderdeel 'analyse van de resultaten' (hoofdstuk 10).

In deze bachelorproef komen niet de juristen, politici of media aan het woord. Hier hoor je de stem van de meisjes zelf. Elk citaat waar geen referentie bij staat is een anoniem citaat uit de enquêtes. De ware stemmen achter de hoofddoeken.

1. Inhoud

1	Voorwoord.....	1
2	Inleiding.....	2
3	Project en probleemanalyse.....	6
3.1	Concrete opdracht.....	6
3.2	Eisen en beperkingen.....	6
3.3	Afspraken.....	7
3.3.1	De voorziene werktijden en werkperiode.....	7
3.3.2	Eigendomsrecht en gebruiksrecht.....	7
3.4	Middelen.....	7
3.5	Cruciale succesfactoren.....	8
3.6	Probleemanalyse.....	8
3.6.1	Aanleiding en context.....	8
3.6.2	Achtergrond.....	8
3.6.3	Afbakening.....	8
3.6.4	Relevantie.....	9
3.6.5	Doelstelling.....	9
4	Onderzoeksopzet.....	10
5	De onderzoeksvragen.....	11
5.1	Hoofdvraag.....	11
5.2	Deelvragen.....	11
6	Het onderzoek.....	12
6.1	Stap 1: literatuurstudie.....	12
6.2	Stap 2: Dataverzameling: enquêtes.....	12
6.3	Stap 3: Analyse van de resultaten.....	12
6.4	Stap 4: Conclusie.....	12
6.5	Stap 5: Aanbevelingen.....	12
7	Theoretisch kader.....	13
7.1	Inleiding.....	13
7.2	Wat houdt het hoofddoekenverbod in?.....	14
7.3	Welke wettelijke grondslag heeft het hoofddoekenverbod?.....	14
7.3.1	Onderwijs in Vlaanderen.....	14
7.3.2	Welke scholen nemen het verbod op in hun reglement?.....	15
7.3.3	Een leerling weigeren omwille van haar hoofddoek?.....	16
7.3.4	Het hoofddoekenverbod aanvechten.....	17

7.4	Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op psychologische niveau?.....	19
7.4.1	Ontwikkelingspsychologie	19
7.4.2	De identiteitsontwikkeling.....	19
7.4.3	Identiteitscrisis	20
7.4.4	Identiteitsstatussen	21
7.4.5	Sociale omgeving en identiteitsontwikkeling.....	22
7.4.6	Morele ontwikkeling.....	23
7.4.7	Evenwicht tussen hoofd en hart.....	23
7.5	Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op professioneel niveau?	24
7.5.1	Educatieve belemmering.....	24
7.5.2	Hoofddoekenverbod belemmert emancipatie.....	25
7.5.3	Schoolkeuze	28
8	Praktijkgedeelte.....	30
8.1	Inleiding	30
8.2	Onderzoeksmethode	30
8.3	Onderzoekvorm	30
8.4	Steekproef.....	31
8.5	Dataverzameling	31
9	Resultaten.....	32
9.1	De resultaten van het psychologische aspect.....	32
9.2	De resultaten van het professioneel effect.....	41
10	Analyse van de resultaten	45
10.1	Analyse psychologische invloed van het hoofddoekenverbod.....	45
10.1.1	Inleiding	45
10.1.2	Ontwikkelingspsychologie	45
10.1.3	De identiteitsontwikkeling.....	45
10.1.4	Identiteitscrisis	47
10.1.5	Identiteitsstatussen	50
10.1.6	Sociale omgeving en identiteitsontwikkeling.....	51
10.1.7	Morele ontwikkeling.....	52
10.1.8	Evenwicht tussen hoofd en hart.....	54
10.1.9	Conclusie	54
10.2	Analyse professionele invloed van het hoofddoekenverbod	56
10.2.1	Inleiding	56
10.2.2	Educatieve belemmering.....	57

10.2.3	Hoofddoekenverbod belemmert emancipatie.....	58
10.2.4	Schoolkeuze.....	61
10.2.5	Conclusie	62
11	Conclusie	63
12	Aanbevelingen.....	64
13	Bibliografie.....	65
14	Bijlage: De enquête	67

3 Project en probleemanalyse

3.1 Concrete opdracht

Eigenlijke projectopdracht

Het onderzoek gaat over de psychologische en professionele invloeden van het hoofddoekenverbod op moslimmeisjes uit het Vlaams secundair onderwijs in de derde graad.

De impact op psychologisch niveau en professioneel niveau op deze meisjes zullen onderzocht worden door middel van een toetsend onderzoek met behulp van open enquêtes.

De essentie van de dit onderzoek is dus een zicht krijgen op de gevoelsaspecten en professionele aspecten wat betreft de invloeden van het hoofddoekenverbod op moslimmeisjes uit het secundair onderwijs.

Op te leveren producten en diensten

Het concrete eindresultaat van dit onderzoek wordt een rapport dat bestaat uit een literatuurstudie over de stand van zaken wat betreft de dracht van religieuze symbolen in het Vlaams onderwijs. Daarnaast komt er een toetsend onderzoek dat gerealiseerd wordt met de dataverzamelmethode open enquêtes. Hiervan wordt een analyse opgesteld en een conclusie. Er zal dus enkel een inzicht gevormd worden rond dit thema, er zullen geen oplossingen geformuleerd worden voor eventuele problemen die resulteren uit het onderzoek. Noch zullen er politieke kwesties beantwoord of beoordeeld worden.

Er zal aan dit onderzoek gewerkt worden gedurende het academiejaar 2017-2018. Op 13 juni zal de presentatie van het onderzoek plaatsvinden bij Unia.

3.2 Eisen en beperkingen

Een eerste voorwaarde is dat Unia niet zal functioneren als 'opdrachtgever' maar als 'begeleider'. Er wordt een kwaliteitsvol onderzoek verwacht dat voldoende betrouwbaar is.

Een deel van de bachelorproef dient te bestaan uit een literatuurstudie over de stand van zaken wat betreft de dracht van religieuze symbolen in het Vlaams onderwijs. Het tweede deel dient een zelf opgesteld onderzoek te zijn, in dit geval zal dat een toetsend onderzoek zijn waarbij er open enquêtes worden gebruikt als dataverzamelmethode. Het proces verloopt in samenspraak met mevrouw El Morabet. De planningen worden opgesteld in samenspraak met de studente en mevrouw El Morabet.

3.3 Afspraken

3.3.1 De voorziene werktijden en werkperiode

De studente werkt zelfstandig aan het onderzoek, in samenspraak met mevrouw El Morabet stelt ze haar planning op om stapsgewijs elke stap van het onderzoek af te hebben en feedback te krijgen.

Supervisie en feedback wordt op afspraak digitaal geregeld. Na het afwerken van een hoofdstuk gebeurt de feedback via e-mail en Skype. Hierbij is steeds mevrouw El Morabet de eerste contactpersoon. Andere gesprekken met medewerkers van Unia kunnen gebeuren in overleg met mevrouw El Morabet. Mevrouw El Morabet keurt de voorstellen, ideeën en plannings goed, in overleg met de directie. Mevrouw El Morabet beslist over inhoudelijke bijstellingen.

Begeleiding van meneer Willems houdt in dat de leerling recht heeft op een oriënteringsgesprek, een begeleidingsgesprek, een tussentijdse evaluatie, een begeleidingsgesprek en eindevaluatie. De lectorbegeleider gaat maximum één keer op bezoek bij de organisatie. Dit gebeurt doorgaans op het ogenblik van de presentatie en de eindevaluatie. Als de student eventueel een vergadering organiseert met een projectteam of overleggroep, dan maakt ze daar een (kort) verslag van en stuurt ze dat naar de lectorbegeleider. De lector zal het logboek en de verslaggeving opvolgen en reageren indien noodzakelijk. Dat kan dan zowel over de inhoud als over de aanpak gaan. Wanneer de student zelf feedback wil over bepaalde aspecten (bv. een tekst laten lezen, een werkwijze kiezen, een probleem voorleggen,...), stelt ze de vraag duidelijk en concreet.

3.3.2 Eigendomsrecht en gebruiksrecht

Unia heeft het eigendomsrecht over de gerealiseerde eindproducten. Mevr. Kawtar Bakir en docenten van VIVES Sociaal-agogisch studiegebied behouden echter het gebruikersrecht op deze eindproducten. D.w.z. dat zij te allen tijde deze eindrealisaties mogen aanwenden en gebruiken. VIVES (studiegebied sociaal agogisch werk) verwacht dat Unia bij elke vorm van bekendmaking, verspreiding of gebruik van het eindproduct, telkens vermeldt dat het product werd ontwikkeld i.s.m. 'VIVES Studiegebied Sociaal-agogisch werk', opleiding Bachelor Sociaal Werk.

3.4 Middelen

Er worden geen financiële middelen ter beschikking gesteld. Vergoedingen voor vervoer zullen niet voorzien worden aangezien voornamelijk gebruikgemaakt zal worden van skype en E-mail. Mevrouw El Morabet stelt wel documenten ter beschikking die bruikbaar zijn voor het onderzoek.

3.5 Cruciale succesfactoren

Voldoende afstemming en het in acht nemen van de op voorhand afgestemde deadlines zijn van belang bij het realiseren van deze bachelorproef. Belangrijk is om tot een voldoende representatief onderzoek te komen. Hierbij zal het aantal leerlingen die ondervraagd zullen worden niet het doorslaggevende zijn, maar zal wel erop toegezien worden dat de verschillende onderwijsnetten vertegenwoordigd zijn. Dit betekent dat er keuzes moeten worden gemaakt. Unia verbindt zich ertoe om het proces te begeleiden, maar dit betekent niet noodzakelijk dat Unia de inhoud van de bachelorproef onderschrijft. Rapportage gebeurt in onderling overleg en minstens na het finaliseren van een hoofdstuk. Op vraag van mevr. Bakir kunnen er bijkomende overlegmomenten ingepland worden.

3.6 Probleemanalyse

3.6.1 Aanleiding en context

Het vraagstuk is ontstaan door eigen beleving van deze situatie. Ik heb als leerling in het secundair onderwijs veel geworsteld met het hoofddoekenverbod, het had een negatief effect op mijn zelfbeeld en zorgde vaak voor dilemma's in verband met de keuze tussen studie en hoofddoek. Daarnaast was het verbod op het dragen van een hoofddoek voor mij een sleutelrol in mijn identiteitscrisis en een niet te onderschatten rol in het kiezen van een studie in het hoger onderwijs. Daarnaast merk ik ditzelfde negatief signaal bij mensen uit mijn omgeving en op sociale media. Het maakte me nieuwsgierig naar hoe het werkelijk zit met de gevolgen van het hoofddoekenverbod op jonge moslima's.

3.6.2 Achtergrond

Er is weinig onderzoek bekend over de daadwerkelijke invloed die het hoofddoekenverbod heeft op psychologisch en professioneel vlak voor de meisjes.

3.6.3 Afbakening

Ik ga op zoek naar wat het hoofddoekenverbod exact teweegbrengt bij moslimmeisjes in het secundair onderwijs. Op twee gebieden, namelijk het psychologisch gevolg en het professioneel gevolg.

Psychologisch	Professioneel
Hoe voelen de meisjes zich op school?	In welke mate participeren de meisjes die een hoofddoek dragen aan schoolactiviteiten?
Wat vinden ze van het verbod?	
Is er sprake van een meerwaarde of een beperking in hun persoonlijk leven?	Hoe gemotiveerd zijn de meisjes om naar school te gaan?
Hoe voelen ze zich bij buitenschoolse activiteiten?	Wat zijn hun toekomstplannen op professioneel gebied?

Is er al dan niet een invloed op hun zelfvertrouwen?	Gaan ze al dan niet verder studeren?
Met welk gevoel gaan ze naar school?	Heeft het hoofddoekenverbod invloed op de keuze van hun school en studie?
Heeft het invloed heeft op hun identiteitsontwikkeling?	Wat zijn hun plannen wat betreft hun professionele toekomst?
Heeft het invloed op een eventuele identiteitscrisis?	Heeft het hoofddoekenverbod invloed op de keuze van een job?
Heeft het invloed heeft op hun geloofsbeleving en hoeveel waarde hechten ze daaraan?	

Ik onderzoek dus niet

- Of het hoofddoekenverbod goed of slecht is
- De theologische betekenis van de hoofddoek
- De politieke interpretaties over de hoofddoek

3.6.4 Relevantie

Het is een maatschappelijk relevant onderwerp dat onderzocht dient te worden. Van bovenaf wordt er veel gesproken over het hoofddoekenverbod en oordeelt men hierover. Men debatteert over of het al dan niet een goed verbod is, onderbouwd met goede en minder goede argumenten. Hierover spreken politieke partijen met imams, journalisten, professors, enzovoort. Ik wil met dit onderzoek de meisjes zelf aan het woord laten die in aanraking komen met dit verbod. Welke invloeden heeft dit verbod op deze meisjes zelf en hoe gaan zij daarmee om. Heeft het een positieve invloed op hun professioneel leven en krijgen ze meer kansen op de arbeidsmarkt of spelen er meerder factoren een rol? Hoe zit het met het zich aanvaard voelen binnen de maatschappij?

Dit onderwerp is voor zowel deze doelgroep als voor de hele maatschappij van belang. Deze leerlingen zijn een deel van de samenleving. Ze dragen bij tot de economie van morgen en dienen dus klaargestoomd te worden voor de arbeidsmarkt met alle mogelijke faciliteiten. Ik als studente maatschappelijk werk vind het belangrijk de belangen van alle doelgroepen te ondersteunen, zo ook van deze doelgroep.

3.6.5 Doelstelling

Het doel van dit onderzoek is een duidelijk beeld te krijgen van de invloed van het hoofddoekenverbod op psychologische en professionele facetten in het leven van hoofddoekdragende meisjes in het secundair onderwijs in Vlaanderen. Ik wil inzichten en resultaten behalen die maatschappelijk relevant zijn. De resultaten van het onderzoek kunnen dan gebruikt worden in toekomstige debatten. Zo zou men rekening kunnen houden met de ervaringen van de meisjes zelf en zou ook hun stem gehoord worden in het hoofddoekendebat.

4 Onderzoeksopzet

1. Soort onderzoek: Om te achterhalen of het hoofddoekenverbod een invloed heeft op psychologische en professionele aspecten in het leven van moslimmeisjes uit de derde raad van het secundair onderwijs voer ik een kwalitatief onderzoek uit.
2. Dataverzameling: fieldresearch en deskresearch
Voor mijn literatuuronderzoek baseer ik mij op voorgaande studie, boeken en artikelen m.b.t. het onderwerp.
Inclusie- en exclusiecriteria: Om relevante informatie te verkrijgen van de juiste doelgroep worden enkel moslimmeisjes uit de derde graad bevroegd.
3. Dataomschrijving: een selecte steekproef bij moslimmeisjes uit het secundair onderwijs in de derde graad over heel Vlaanderen uit alle onderwijsnetten.
4. Analysemethode: Het theoretisch kader verder uitbouwen aan de hand van het onderzoek.

De resultaten van het onderzoek zullen geanalyseerd en gecontextualiseerd worden aan de hand van de deductieve methode. Om te bepalen of het hoofddoekenverbod invloed heeft op psychologische en professionele aspecten in het leven van moslimmeisjes uit de derde graad van het secundair onderwijs zal ik de dataverzameling analyseren met behulp van software voor kwalitatieve data-analyse.

5 De onderzoeksvragen

5.1 Hoofdvraag

Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op moslimmeisjes uit het secundair onderwijs in Vlaanderen in alle onderwijsnetten?

5.2 Deelvragen

- Wat houdt het hoofddoekenverbod in? (Beschrijvende vraag- literatuurstudie)
- Welke wettelijke grondslag heeft het hoofddoekenverbod? (Beschrijvende vraag- literatuurstudie)
- Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op psychologisch niveau voor moslimmeisjes uit het secundair onderwijs? (Toetsende vraag- dataverzameling)
- Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op professioneel niveau voor moslimmeisjes uit het secundair onderwijs? (Toetsende vraag- dataverzameling)

6 Het onderzoek

6.1 Stap 1: literatuurstudie

Om het theoretisch kader te vormen volg ik 4 stappen:

1. Voorbereiden
2. Literatuur verzamelen. Hiervoor gebruik ik literatuur uit archieven van organisaties die werken rond het thema geloof en vrijheid van godsdienst in het kader van onderwijs waaronder het minderhedenforum en BOEH, artikelen en documenten van Google Scholar, boeken en documenten uit universitaire en openbare bibliotheken.
3. Literatuur beoordelen en selecteren
4. Literatuur verwerken. Hierbij antwoord ik op mijn onderzoeksvragen en refereer ik naar de bronnen via het APA systeem.

6.2 Stap 2: Dataverzameling: enquêtes

Het zal een kwalitatief onderzoek worden dat gerealiseerd wordt aan de hand van enquêtes. Om de validiteit van het onderzoek te garanderen zullen er voldoende mensen worden bevroegd, in alle verschillende onderwijsnetten over alle provincies van Vlaanderen heen. Daarna worden de gegevens van de enquêtes gecodeerd en verwerkt in de bachelorproef.

6.3 Stap 3: Analyse van de resultaten

De resultaten van het onderzoek worden getoetst aan de voorheen aangenomen theorieën.

6.4 Stap 4: Conclusie

6.5 Stap 5: Aanbevelingen

Er worden enkele aanbevelingen geformuleerd doormiddel van de behaalde resultaten van het onderzoek.

7 Theoretisch kader

7.1 Inleiding

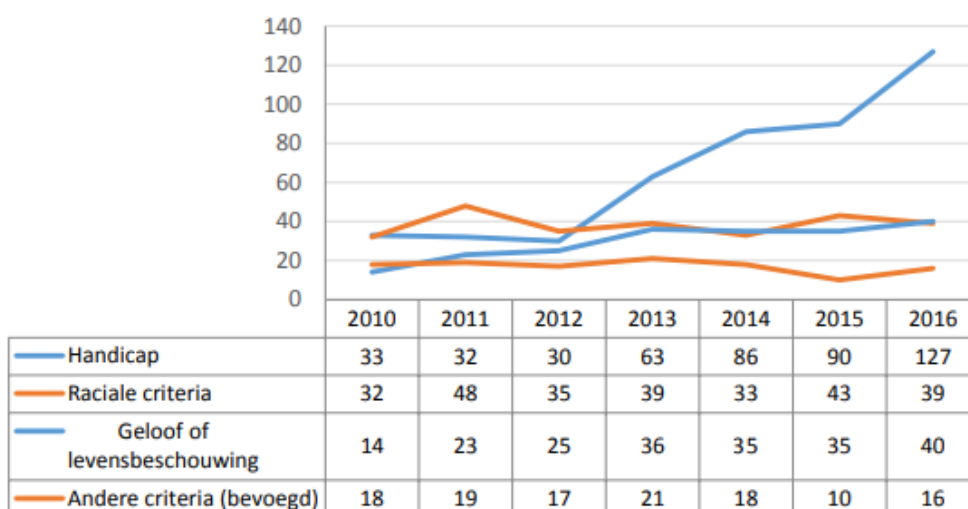
Onze huidige maatschappij is een superdiverse samenleving waarin een groot deel van de ‘allochtone’ bevolking een islamitische achtergrond heeft. Volgens een onderzoek van het Pears Institute for the study of Antisemitism van de Birkbeck University of London voelen veel van deze mensen zich niet helemaal welkom in België.

“In België hebben we aanwijzingen dat moslims zichzelf beschouwen als een gestigmatiseerde minderheid. Uit een onderzoek uit 2017 bleek dat 70% het gevoel heeft dat ze als buitenlanders worden beschouwd, 68% dat terroristische aanslagen tot een hogere mate van afwijzing leiden en 72% dat ze zich beperkt voelen tot bepaalde stedelijke enclaves (Feldman D. , 2018).”

Het dragen van een hoofddoek is voor een moslima het uiten van haar identiteit als moslim zijnde en als vrouw zijnde. Dit is een van de betekenissen die aan de hoofddoeken gegeven wordt op zowel islamitisch als psychologisch vlak. Andere betekenissen van de hoofddoek worden door vele moslims over de hele wereld anders geïnterpreteerd. Hierom wordt de theologische achtergrond van de hoofddoek achterwege gelaten in dit onderzoek. Ook de politieke betekenissen en interpretaties die aan de hoofddoek gegeven worden achterwegen gelaten. We focussen ons meer op de zelfidentificatie, de eigen beleving van moslimmeisjes en de effecten die het hoofddoekenverbod heeft op de psychologie van de meisjes en op hun professionele groei.

In 2016 waren er bij Unia maar liefst 18% van de dossiers binnen het onderwijs gerelateerd aan het discriminatiecriterium ‘geloof en levensbeschouwing’. Dat is in vijf jaar tijd verdubbeld (Unia, 2017).

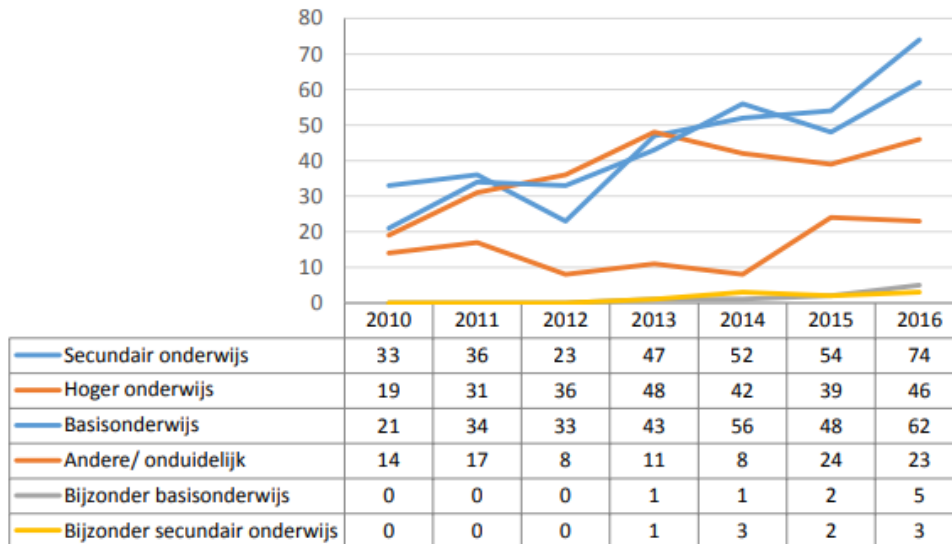
Grafiek 27: Evolutie van het aantal dossiers onderwijs per discriminatiecriterium (sinds 2010)

Daarnaast zijn 35% van deze dossiers situaties uit het secundair onderwijs. Ook hier zien we een stijging doorheen de jaren (Unia, 2017).

In 2016 was er een stijging van 18% van dossiers m.b.t. geloof of levensbeschouwing ten opzichte van 2015. 90% hiervan gaan op de islamitische levensbeschouwing (Unia, 2017).

Grafiek 29: Evolutie van het aantal dossiers onderwijs per onderwijsniveau (sinds 2010)

7.2 Wat houdt het hoofddoekenverbod in?

De kwestie van het dragen van levensbeschouwelijke tekens, vooral de hoofddoek, is de laatste dertig jaar het onderwerp geweest van een intense controverse in Europa. In België is er gedurende de afgelopen vijftientig jaar een debat gaande over het dragen van levensbeschouwelijke symbolen en dan vooral met betrekking tot de islamitische hoofddoek binnen het onderwijs (Degraeve, 2009).

Het hoofddoekenverbod valt onder het verbod op het dragen van uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens binnen het onderwijs. Dit is een verbod dat geldt voor elke religie, hetzij een keppeltje een kruisje of een hoofddoek. In dit onderzoek focussen we ons vooral op het verbod op het dragen van een hoofddoek. Dit religieus symbool zorgt voor veel ophef in Vlaanderen. Er zijn in Vlaanderen verschillende onderwijsinstanties. Niet alle instanties passen het hoofddoekenverbod toe. De meisjes die een hoofddoek dragen, moeten deze verwijderen gedurende de schooluren binnen het schoolterrein en tijdens buitenschoolse activiteiten.

7.3 Welke wettelijke grondslag heeft het hoofddoekenverbod?

7.3.1 Onderwijs in Vlaanderen

Aan de grond van het verbod op het dragen van religieuze tekens ligt het neutraliteitsprincipe. Het is de bedoeling dat het onderwijs de co-existentie van de verschillende levensbeschouwingen nastreeft (Bijnens, 2014). De federale regering verwoordde het neutraliteitsprincipe in de grondwet als volgt:

“Een neutrale school gaat uit van een positieve erkenning en waardering van de verscheidenheid van meningen en houdingen en legt de nadruk op gemeenschappelijke waarden (De standaard, 2018).”

Hieruit blijkt een positieve invulling van het neutraliteitsprincipe waarmee een positieve erkenning van de godsdienstige pluraliteit wordt nagestreefd. De invulling van deze neutraliteit wordt verschillend geïnterpreteerd. Het is aan iedere onderwijsinstelling om na te gaan of het verbod op het dragen van religieuze symbolen een noodzaak is of niet. De bijkomende argumenten om het verbod te kunnen toepassen zijn; het nastreven van het pedagogisch project, de veiligheid gedurende de lessen lichamelijke opvoeding en het bewaren van de orde door de rechten en vrijheden van anderen te beschermen. Indien het verbod niet binnen het neutraliteitsconcept past, zou dit een ongeoorloofde beperking zijn op het fundamenteel recht van de leerling (Bijnens, 2014).

Het onderwijslandschap in Vlaanderen is onderverdeeld in officieel onderwijs en in vrij onderwijs. Scholen van het officieel onderwijs zijn georganiseerd door, of in opdracht van de overheid. Dit kunnen overheden zijn op verschillende niveaus: de Vlaamse overheid, de provincies, of de steden en gemeenten. Daarnaast zijn er scholen die niet door een overheid zijn opgericht, dit is het vrij onderwijs. In het vrij onderwijs zijn er voornamelijk confessionele scholen, dit zijn scholen die aan een godsdienst zijn gebonden. Naast de confessionele scholen zijn er ook de niet-confessionele scholen (het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2018).

Het onderwijs in Vlaanderen is verdeeld in drie onderwijsnetten. Binnen het officieel onderwijs zijn er twee netten. Dit zijn het gemeenschapsonderwijs en gesubsidieerd officieel onderwijs. Het gemeenschapsonderwijs is vooral gekend als het GO! en het gesubsidieerd onderwijs als de gemeentelijke of provinciale scholen (het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2018). Het is in het gemeenschapsonderwijs waar een algemeen verbod op het dragen van religieuze symbolen van toepassing sinds 1 september 2013. Naast de twee netten binnen het officieel onderwijs is er nog een net binnen het vrij onderwijs, dat is het gesubsidieerd vrij onderwijs.

7.3.2 Welke scholen nemen het verbod op in hun reglement?

In de scholen van het GO! zijn de hoofddoek en andere levensbeschouwelijke kentekens verboden vanaf 1 september 2013. De Raad van het Gemeenschapsonderwijs is bevoegd om over het verbod te beslissen. Dit betekent dat de Raad de beslissingsbevoegdheid heeft om hierover uitspraak te doen, maar dit zegt niets over de wettigheid van de beslissing. In die zin heeft het Grondwettelijk Hof niet geoordeeld over het verbod al dan niet in strijd is met de godsdienstvrijheid.

De gemeentelijke, stedelijke, provinciale en vrije scholen hebben zelf de keuze om het verbod al dan niet op te nemen in hun reglement. De eindbeslissing over het wel of niet toelaten van de hoofddoek en andere religieuze symbolen ligt bij het schoolbestuur.

Het verbod op het dragen van een hoofddoek geldt niet altijd onder het mom van een 'algemeen verbod op het dragen van religieuze symbolen'. Binnen het vrij onderwijs, meer specifiek het Katholiek onderwijs wordt het verbod opgenomen in de kledingvoorschriften van de school. Hierover zegt de Directeur-generaal, Lieven Boeve, het volgende:

“Aangezien wij in het katholiek onderwijs vertrekken vanuit levensbeschouwing, hebben we geen algemeen verbod op levensbeschouwelijke kentekens. Dat zou ook vreemd zijn als er kruisbeelden aan muren en boven schoolborden hangen. In de scholen waar de hoofddoek wordt toegelaten, loopt dat eigenlijk goed. Wel is het zo dat sommige scholen een beleid rond het dragen van een hoofddoek hebben in hun schoolreglement. Zo zijn er scholen waar een volledig verbod geldt, scholen met een verbod op het dragen van een hoofddoek in de klas, maar niet op de speelplaats, en scholen waar het dragen van een hoofddoek wel is toegestaan op klasuitstappen maar niet op het schoolterrein (De Standaard, 2018).”

Het verbod op een dragen van een hoofddoek wordt dus steeds opgenomen in het schoolreglement als het nu gaat over een algemeen verbod of over de kledingvoorschriften.

Vaak botsen leerlingen op het verbod wanneer ze naar school gaan, de stappen die er dan ondernomen kunnen worden is contact opnemen met het Centrum voor Leerlingenbegeleiding van de school of het Kruispunt Migratie-Integratie. Wanneer een leerling het gevoel heeft dat ze gediscrimineerd wordt kan ze contact opnemen met Unia (Scholierenkoepel, 2018).

7.3.3 Een leerling weigeren omwille van haar hoofddoek?

Elke leerling heeft inschrijvingsrecht, dit is vastgelegd in de regelgeving van het gelijke-onderwijskansenbeleid van de Vlaamse overheid. Scholen mogen niet zomaar een leerling weigeren, toch zijn er enkele toelatingsvoorwaarden. Deze gaan dan over de inhoudelijke stof die aan elke studierichting of studiejaar gelinkt zijn. Deze voorwaarden zijn bijvoorbeeld dat je geslaagd moet zijn of dat de klassenraad akkoord moet gaan met de beslissing om je in te schrijven voor een bepaalde studierichting (het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2018).

Toch zijn er vier uitzonderingen wanneer de school een leerling mag weigeren. Dit is wanneer de school vol is. De school dient de leerling dan op een wachtlijst te zetten. Een tweede uitzondering is wanneer de leerling definitief uitgesloten is. Dat betekent dat de leerling het vorige of daaraan voorafgaande schooljaar een tuchtsanctie kreeg en uit de school werd gezet. Een derde uitzondering is wanneer de leerling hetzelfde schooljaar uitgesloten werd in een andere school. De nieuwe school mag de leerling alleen weigeren als de oude en nieuwe school daar afspraken over maken in het lokaal overlegplatform (LOP). De laatste uitzondering is als er aanwijzingen zijn dat de leerling afwisselend naar meerdere scholen gaat (het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming, 2018).

Geen van deze uitzonderingen gaat om het dragen van levensbeschouwelijke symbolen. Kan een school dan geen leerling weigeren omwille van haar hoofddoek? Dit kan wel, maar via een indirecte manier. Het is namelijk aan de ouders of meerderjarige leerling om in te stemmen met het pedagogisch project en het schoolreglement. Hier kan het soms mislopen wanneer er een verbod op het dragen van levensbeschouwelijke symbolen is opgenomen in het schoolreglement. Wanneer men niet akkoord is en het reglement niet ondertekent kan een inschrijving niet voltooid worden.

Wie na het goedkeuren van het schoolreglement toch niet wenst dit na te leven en bijvoorbeeld naar het gerecht stapt vanwege het hoofddoekenverbod kan wel eens gelijk krijgen. Een Shikh jongen, Sharanjit Singh, ondernam in 2014 juridische stappen tegen het verbod op het dragen van levensbeschouwelijke symbolen. Hij kreeg gelijk van de Raad van State¹, ondanks dat zijn ouders in het begin van het schooljaar het schoolreglement ondertekende. De Raad van State stelde dat een akkoordverklaring met het schoolreglement enkel een formele voorwaarde voor de inschrijving is. Het ondertekenen van dit reglement wil dus zeggen dat men zich 'engageert' om het na te leven zonder dat je werkelijk akkoord gaat met alles. Leerlingen en ouders hebben dus het recht om ergens tegen te protesteren waar ze het niet mee eens zijn in et schoolreglement (kinderrechtencommissariaat, 2014).

7.3.4 Het hoofddoekenverbod aanvechten

In de GO! scholen geldt er een algemeen verbod op het dragen van religieuze symbolen. De andere scholen daarentegen moeten kunnen aanduiden waarom ze het verbod invoeren, dit wordt niet gedaan. In 2014, een jaar na de invoering van het algemeen verbod op het dragen van een hoofddoek in het GO!, hadden al zeven op de tien Vlaamse scholen het hoofddoekenverbod ingevoerd. Hierbij stelt BOEH² dat de scholen zonder geldige aantoonbare redenen vlak na elkaar het hoofddoekenverbod invoerden (KifKif, 2017).

Vanuit verschillende hoeken, zowel politieke hoek als organisaties, burgers en leerlingen kwam er sinds de invoering van het verbod een tegenstem. Op vele verschillende manieren hebben partijen het hoofddoekenverbod proberen te vernietigen. Zo heeft BOEH bijvoorbeeld meerdere malen juridische stappen ondernomen. Ook leerlingen en ouders hebben vaker het hoofddoekenverbod aangevochten. Zo heeft de Raad van State eens geoordeeld dat een school een concrete reden moet hebben om zo'n verbod op religieuze symbolen in te voeren en vernietigde daarom het verbod in een GO!school nadat twee meisjes het verbod hadden aangevochten in oktober 2014. De meisjes hadden gelijk gekregen nadat ze het verbod hadden aangevochten. Op diezelfde manier is het verbod op religieuze symbolen in het schoolreglement van het atheneum in Sint-Truiden verworpen nadat een sikh jongen het verbod had aangevochten. De advocaat van die jongen zei toen:

¹ De Raad van State is een federale instelling dat juridisch advies geeft aan de federale overheid en aan de deelstaten over regels die men wil invoeren. De Raad van State controleert of de regel niet ingaat tegen de Grondwet of internationale verdragen, of met andere wetten en besluiten.

² Baas Over Eigen Hoofd

“De Raad van State maakte duidelijk dat elke school moet kunnen aantonen dat er sprake is van problematisch gedrag, zo niet is een algemeen verbod in strijd met het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (De Standaard, 2014).”

Recenter is er een uitspraak geweest van de rechtbank van Tongeren, hierbij werd niet het hoofddoekenverbod op de school vernietigd. De reden hiervoor is dat de rechtbank daar niet bevoegd over is, wel heeft deze uitspraak 14 meisjes in staat gesteld de hoofddoek te mogen dragen op school. De reden waarom de rechter deze uitspraak deed is omdat België verplicht is om de godsdienstvrijheid te gunnen aan zijn burgers, dat staat zo in het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.

De hoofdargumenten voor de vernietiging van het hoofddoekenverbod en de uitspraak dat de leerlingen een hoofddoek mogen dragen waren dat de school niet aantoont dat er noch een lokale, noch een algemene maatschappelijke noodzaak is voor het invoeren van dit verbod. Andere argumenten zijn dat het tegen het neutraliteitsprincipe en het Europees verdrag voor de rechten van de mens ingaat (VRT, 2018). Het Kinderrechtencommissariaat betreurt een algemeen hoofddoekenverbod vanwege de niet passende aansluiting met het Internationale Verdrag inzake de Rechten van het Kind (Kinderrechtencommissariaat, 2013).

7.4 Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op psychologische niveau?

In dit theoretisch stuk leg ik linken tussen de doelgroep en hun ontwikkeling tijdens de adolescentie. Vermits er geen eerder onderzoek is gedaan naar de invloed die het hoofddoekenverbod heeft op de psychologische ontwikkeling van de adolescente moslima koos ik ervoor om de normale ontwikkeling van een adolescent kort in beeld te brengen aan de hand van literatuuronderzoek. Na de dataverzameling volgt de analyse van de resultaten waarbij ik de raakvlakken met het hoofddoekenverbod kan vaststellen. Daar waar er een afwijking is blijkt met 'de normale' ontwikkeling van de adolescent wordt besproken in hoofdstuk 10 'Analyse van de resultaten'. Daar wordt onderstaande theorie getoetst aan de resultaten van het onderzoek.

De ontwikkeling van de adolescent is over de hele wereld verschillend maar de basis ontwikkelingstaken zijn over de wereld gelijk. Deze taken zijn de psychologische adaptatie, dat wil zeggen dat de adolescent het eigen volgroeid lichaam accepteert, het volwassener denken, het onafhankelijker worden van haar familie op economisch en emotioneel vlak, het volwassener zijn in het omgaan met leeftijdsgenoten van beide seksen en een identiteit construeren op vlak van seksualiteit, beroep, moreel, etnisch, religieus en andere levenswaarden en doelen ontwikkelt.

7.4.1 Ontwikkelingspsychologie

Waarom maak ik de link met de ontwikkelingspsychologie? Om de logische reden dat een hoofddoek vaak wordt ervaren als een deel van de identiteit. Het verbieden ervan zou ervaren kunnen worden als het ontnemen van een deel van de identiteit en zou effect kunnen hebben op de identiteitsontwikkeling (Verkuyten, 2010).

7.4.2 De identiteitsontwikkeling

In het secundair onderwijs doorlopen de leerlingen hun adolescentiefase. Volgens de ontwikkelingspsychologie is dit de fase waarin jongeren zich het meest vormen tot wie ze later worden. De adolescentiefase loopt van ongeveer 12 jaar tot ongeveer 22 jaar, deze bestaat uit drie fasen. De eerste fase is de vroege adolescentie of de pubertijd, vervolgens komt de midden adolescentie en tenslotte de late adolescentie (Knoers & Mönks, 2009).

De puberteit loopt van ongeveer 12 tot 15 jaar waarin voornamelijk de lichamelijke groei en seksuele rijping centraal staan. De identiteitsontwikkeling van de puber is hierdoor verbonden met de psychoseksuele ontwikkeling. De midden adolescentie loopt van ongeveer 15 tot 18 jaar, hierin staan vooral het experimenteel gedrag en het losmaken van de ouders centraal. Tenslotte is er de late adolescentiefase die loopt van ongeveer 18 tot 22 jaar in deze fase krijgt de jongere meer besef van zijn of haar verantwoordelijkheden en gaat men op zoek naar zijn of haar maatschappelijke positie. Elke fase heeft dus zijn eigen kenmerken binnen de ontwikkeling van de identiteit. Onze doelgroep, leerlingen uit de derde graad, behoren voornamelijk tot de midden adolescentie en de late adolescentie (Knoers & Mönks, 2009).

Om de ontwikkeling van de adolescent te verklaren wordt er binnen de ontwikkelingspsychologie gekeken naar vier factoren. Deze factoren hebben invloed op de identiteitsontwikkeling. Het gaat hier om biologische factoren (nature), sociale factoren (nurture), historische factoren en bijzonderheden uit de individuele levensgeschiedenis (Wal, 2001).

De sociale factoren houden in dat de jongere zich ontwikkelt door middel van interactie met hun sociale omgeving. Voorbeelden hiervan zijn school, sportclubs, familie en vrienden. De jongeren komen in aanraking met verschillende eisen, verwachtingen, mogelijkheden en rollen. De cultuur en sociale structuren waarin de jongeren zich bevinden hebben een grote invloed op hun gedrag en identiteitsontwikkeling. De invloed die de onderwijscontext heeft op een jongere is dus niet te onderschatten.

De historische factoren verwijzen naar de omstandigheden waarin de jongeren opgroeien en de context waarin de jongere leeft. De bijzonderheden uit de individuele levensgeschiedenis wijzen op bepaalde gebeurtenissen die consequenties kunnen hebben op de adolescent. Een voorbeeld hiervan is een sterfgeval in de dichte omgeving van de adolescent, of enorm gepest worden op school.

7.4.3 Identiteitscrisis

Volgens de psychoanalist Erikson heeft elk individu 8 fasen die men moet doorlopen, één daarvan is identiteit vs. rolverwarring. Deze fase gebeurt tijdens de adolescentiefase, hierbij is het ontwikkelen van een identiteit het belangrijkste. Erikson maakt een opdeling van vier aspecten voor het gevoel van identiteit (Kleij, 2018).

1. Het besef van continuïteit, dit wil zeggen dat de adolescent dezelfde persoon blijft wanneer hij of zij toch verschillende rollen moet aannemen.
2. Het besef van herkenning en erkenning. Het besef dat de omgeving de adolescent als uniek persoon, met een persoonlijke levensstijl herkent en erkent.
3. Het besef van innerlijke vrijheid en afhankelijkheid. Het erkennen van persoonlijke sterktes en zwakten.
4. Het besef van een zinvolle toekomst

De adolescentiefase is in de levensloop van de mens de scharnierfase tussen de kindertijd en de volwassenheid. Het is een cruciale fase voor het vormen van een volwassen persoonlijkheid. De crisis in deze fase noemt Erikson een identiteitscrisis. Er zijn verschillende gebieden waarbinnen de identiteitscrisis kan ontstaan, namelijk: tijdsverwarring, verlegenheid, rolfixatie, werkverlamming, biseksuele verwarring, autoriteitsverwarring, verwarring van waarden, negatieve identiteit en kunstmatige identiteit. De gebieden waarin het hoofddoekenverbod een rol zou kunnen spelen zijn verlegenheid, rolfixatie, werkverlamming, autoriteitsverwarring, verwarring van waarden en negatieve identiteit (Erikson, 1994).

Verlegenheid kan een pijnlijke vorm van zelfbewustzijn zijn en heeft een invloed op het zelfvertrouwen. De verlegenheid is verwant aan het gevoel van twijfel en schaamte hierbij behoren de gevoelens van vernedering, schaamte, schuld en minderwaardigheid. Dit kan gelinkt worden aan de emoties die iemand ervaart wanneer ze haar hoofddoek moet uitdoen op school.

Rolfixatie betekent dat de adolescent niet experimenteert met nieuwe rollen of ervaringen. Crisissen uit andere fasen of uit andere gebieden kunnen hierop invloed hebben. Wanneer een leerling bijvoorbeeld verlegenheid ervaart als identiteitscrisis dan is de kans groot dat ze geen nieuwe rol wil nemen. Ze zal minder geneigd zijn om zich te melden voor een vrijwillige buitenschoolse activiteit waar ze ook dezelfde schaamte ervaart als op school.

Werkverlamming ontstaat door een gevoel van ontoereikendheid en minderwaardigheid. Deze gevoelens worden veroorzaakt door onrealistische eisen uit de omgeving (bijvoorbeeld school) en kan leiden tot het niet behoeftig zijn om te leren, of het leren onplezierig te ervaren. De leerling die gedwongen wordt haar hoofddoek af te doen op school zou deze gevoelens van ongelijkheid en minderwaardigheid kunnen ervaren.

Autoriteitsverwarring komt voor wanneer de adolescent onvrede heeft met de positie in een hiërarchische omgeving. Zij kunnen niet accepteren dat er verschillen zijn tussen machtsniveaus en afhankelijkheden die hen vertellen wat ze moeten doen en hoe zij zich moeten kleden.

Het verwarren van waarden is dat de adolescent niet in staat is te voldoen aan bepaalde waarden uit de samenleving, zoals de hoofddoek afdoen op school en daarmee de eigen waarden en normen schenden of de hoofddoek tegen de regels in toch aandoen en dan niet voldoen aan de waarden en regels van de school.

Het aannemen van een negatieve identiteit is een reactie op het niet kunnen realiseren van bepaalde verwachtingen of idealen binnen de samenleving of de omgeving. Wanneer de adolescent voortdurend hoort of voelt dat zij niet voldoet aan de normen met betrekking tot school, geloof, drugs of seksualiteit kan zij vallen in het ongewenste gedrag zoals spijbelgedrag of rebels gedrag. Deze rol bevredigt de jongere meer dan grote moeite te doen voor niet-haalbare normen. In het kader van de radicalisering is het vaak hier waar het fout loopt. Jongeren voelen zich niet meer goed in de samenleving omdat ze niet erkend worden, de kans voor hen om erkend te worden is groter in een andere omgeving. Een omgeving waar ze wel de hoofddoek mogen dragen.

7.4.4 Identiteitsstatussen

Naast de bovengenoemde identiteitsverwarringen zijn er ook identiteitsstatussen waarin de adolescent zich bevindt. Dit zijn tijdelijke psychische toestanden. Aan de grond van deze identiteitsstatussen liggen de crisissen die de adolescent meemaakt en de aan- of afwezigheid van binding. Deze theorie is het uitgangspunt van de psycholoog James Marcia, hij nam

hiervoor Eriksons theorie als basis. Marcia onderscheidt de identiteitsstatussen in vier categorieën (Feldman R. S., 2007).

Allereerst is er het 'Moratorium', dit is een toestand waarin de adolescent meer tijd neemt om te blijven experimenteren. Ze hebben dus nog niet hun identiteit kunnen vervullen. 'Identity foreclosure' is wanneer de adolescent zich zodanig aanpast aan de verwachtingen dat ze zelf niet experimenteert en haar eigen keuzes kan maken. Dit is van toepassing op adolescenten die zich zodanig sterk conformeren aan de eisen en verwachtingen van hun omgeving dat ze niet door te experimenteren tot eigen keuzes, bindingen en verplichtingen komen. Zo kunnen ze niet op verschillende gebieden ervaringen opdoen. Vervolgens is er de 'Identity diffusion', dit is de status waarin de jongere zich bevindt wanneer hij of zij geen vaste identiteit heeft, vaak resulteert dit in losbandige of juist zeer teruggetrokken jongeren. Een jongere in een status van 'Identity achievement' heeft verwarringen overwonnen, maakt zelf eigen keuzes, neemt zelf beslissingen en aanvaardt eigen verantwoordelijkheden. Deze fase gebeurt voornamelijk in de late adolescentie. Volgens de ontwikkelingspsychologie kunnen de identiteitsstatussen van Marcia invloed hebben op de keuzes die iemand later maakt (Feldman R. S., 2007).

7.4.5 Sociale omgeving en identiteitsontwikkeling

De identiteitsontwikkeling van een adolescent wordt beïnvloed door de sociale omgeving. Dit gebeurt door activering en bevestiging. Met andere woorden de jongere wordt positief benaderd en gemotiveerd om zelfstandigheid en verantwoordelijkheid te bevorderen. Wanneer het omgekeerde gebeurt en de bevestiging van de jongere niet gebeurt dan kan de jongere zich gaan afzetten tegen die sociale omgeving of er geen belang bij inzien om zich verder te ontwikkelen. Binnen de schoolcontext betekent dat het gevolg een grotere kans op schooluitval of geen instroom naar hoger onderwijs kan zijn.

De Amerikaanse ontwikkelingspsycholoog Bronfenbrenner heeft de omgevingsinvloeden ingedeeld in vijf systemen in de omgeving van elk individu (Bronfenbrenner, 1979).

Het dichtst bij de jongere staat het microsysteem, dit is de directe leefomgeving. Hierbij behoort ook de school. De invloed van het microsysteem is zodanig groot omdat de jongere zelf actief deelneemt in dit systeem. School heeft dus een grote invloed op de ontwikkeling van de jongere. Hoe de school de jongere benadert, heeft een grote impact op hoe de jongere zich ontwikkelt en hoe die zich voelt (Bronfenbrenner, 1979).

Het mesosysteem is een tweede systeem dat bestaat uit verschillende microsystemen. Positieve relaties tussen de verschillende microsystemen hebben een positieve invloed op de ontwikkeling van de adolescent. Als de ouders en de school bijvoorbeeld een goede relatie hebben, dan is dat in het voordeel van de ontwikkeling van de leerling. Dit resulteert in motivatie, inzet en gevoel van acceptatie (Bronfenbrenner, 1979).

Er is ook een exosysteem dat is een systeem waar je als kind of jongere zelf geen deel van uit maakt en waar je geen invloed op kan uitoefenen maar omgekeerd wel. Voorbeelden hiervan

zijn de werkplek van de ouders (Bronfenbrenner, 1979). Het bestuur van de school is ook een exosysteem, wanneer zij beslissen dat de jongeren de hoofddoek moet afdoen heeft dat invloed op de jongere.

Vervolgens is er het macrosysteem, hierbij gaat het om maatschappelijke invloeden. Het macrosysteem heeft op hoger niveau invloed op alle leden van die maatschappij, dit kunnen economische of culturele invloeden zijn (Bronfenbrenner, 1979). Hoe de maatschappij kijkt naar of oordeelt over meisjes met een hoofddoek is een voorbeeld daarvan.

Tenslotte is er het tijdssysteem, dat is de invloed van de geschiedenis op bepaalde zaken. Oorlogen of aanslagen zijn hier het meest voor de hand liggende voorbeeld van (Bronfenbrenner, 1979). Hoe vaak de link gelegd wordt met de aanslagen van 11 september, de veiligheid van de scholieren en de hoofddoek is vrijwel irreëel. Zo is er bijvoorbeeld ook een stijging geweest van de discriminatiedossiers over geloof en levensovertuiging bij Unia, meer bepaald dossiers over de intrekking tot toegang in bewakingsorganisaties en dossiers over de hoofddoek en pesterijen op de werkvloer en pesterijen na de aanslagen (Unia, 2017).

7.4.6 Morele ontwikkeling

De morele ontwikkeling van de adolescent werd door psycholoog Kohlberg ingedeeld in drie niveaus, elk niveau bestaat uit twee stadia. De adolescent bevindt zich volgens Kohlberg in de laatste twee fasen van deze ontwikkeling, oftewel het postconventioneel niveau. In dit niveau ontwikkelt het autonome en principiële aspect zich bij de adolescent (L. Verhofstadt-Deneve, 2003). Binnen dit niveau komen de vijfde en zesde fase tot ontwikkeling.

De vijfde fase is het legale sociaal-contractorientatie, dit is de fase waarin de adolescent zijn eigen waarden ontwikkelt en zelf nadenkt over wat goed en slecht is. Men begint wetten en regels in twijfel te trekken en men begint principieel over situaties na te denken (L. Verhofstadt-Deneve, 2003).

De zesde fase de universele ethisch-principiële oriëntatie, dit is de fase waarin het gedrag vanzelfsprekend gelinkt is aan universele waarden en normen. Oordelen of iets juist of fout is wordt gemeten aan de hand van de eigen principes en de universele waarden en normen. Jongeren gaan niet zomaar iets aannemen (L. Verhofstadt-Deneve, 2003).

7.4.7 Evenwicht tussen hoofd en hart

De gewetensbeslissingen van de postconventionele ontwikkeling kunnen emoties met zich meebrengen. Wanneer iemand veel emoties ervaart kan dit een negatieve invloed hebben op de leerervaring en concentratie van de leerling. Daar tegenover kan een tekort aan emoties, zoals wanneer een leerling lak heeft aan het onderwijs, resulteren in het maken van verkeerde beslissingen. Wanneer de adolescent goed kan omgaan met emoties kan dit de cognitieve intelligentie bevorderen (Wal, 2001). Hoe zit het dan met meisjes die elke dag tegen hun eigen principes in de hoofddoek af moeten doen op school? In welke mate heeft dit invloed op hun emoties en welke invloed hebben deze emoties op hun handelen en keuzes? Over deze vraag

is weinig onderzoek bekend. De enquêtes zullen uitwijzen of er enigszins emoties aan te pas komen en in welke mate deze invloed hebben op het handelen en presteren van deze jonge moslima's.

7.5 Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op professioneel niveau?

De morele ontwikkeling van de adolescenten zorgt ervoor dat ze meer gaan nadenken over hun keuzes. Dilemma's zijn bijna niet te ontwijken in de postconventionele ontwikkeling. Keuzes maken tussen eigen principes en verwachtingen van de omgeving is zeker geen unieke gebeurtenis in deze fase. Hoe zit het dan met de keuzes die moslima's maken m.b.t. de hoofddoek en de professionele keuzes in het leven? Ook hierover is weinig onderzoek bekend. Met de resultaten van enquêtes over dit aspect zullen we een beter inzicht krijgen hierover.

Daar waar empowerment via het onderwijs een goede oplossing geweest zou zijn voerde men een verbod in dat gelijkheid een andere definitie gaf. Het 'Comité van de rechten van het Kind van de Verenigde Naties' vroeg om het verbod niet te laten ontaarden om meisjes zo niet uit te sluiten uit het onderwijs, echter is de zelfontwikkeling toegenomen sinds het verbod op het dragen van religieuze symbolen werd ingevoerd. Velen beschouwen het verbod op het dragen van een hoofddoek een aanslag op de keuzevrijheid, de maatschappelijke participatie en de intimiteit (Vandenbussche, 2007).

7.5.1 Educatieve belemmering

In de schoolcontext worden jongeren niet meer uitgedaagd door wat vreemd voor hen is. Het bannen van vreemde zaken uit een school zoals een hoofddoek is daarom ook geen meerwaarde in de educatieve ontwikkeling van de adolescent. Meer nog, iets wat vreemd is kan voor educatieve ervaringen zorgen, volgens Biesta, Hoogleraar NIVOZ-leerstoel Pedagogische Dimensies. Om dit te verduidelijken citeer ik hier zijn voorbeeld:

“Een concreet voorbeeld van deze verstorende ervaring is niet ver te zoeken in de huidige multiculturele maatschappij. We worden dagelijks geconfronteerd met ‘vreemdheid’ die verstoort wat we altijd gewoon zijn geweest. Zo duiken er in steden halal-slaggers op en zien we steeds meer vrouwen met hoofddoeken. Naast de vertrouwde kerken worden moskeeën gebouwd. Wanneer we geconfronteerd worden met deze gebruiken die niet in onze eigen „common sense“ (van Leeuwen, 2003; 2005) lijken te passen, wordt onze vanzelfsprekende verstaanshorizon uitgedaagd. We zien dat ons interpretatiekader niet het enige interpretatiekader is wat er bestaat. Onze aannames verliezen een deel van hun vanzelfsprekendheid en dit verwart en verstoort ons. Het onderbreekt ons en zorgt voor een educatieve ervaring (Poisquet, 2010).”

Een school is een leeromgeving voor de toekomst van de leerlingen en een afspiegeling van de maatschappij. De aanwezigheid van een hoofddoek op een school is een realistische afspiegeling van een superdiverse samenleving zoals we die vandaag de dag kennen. Volgens Pascal Smet, voormalig minister van onderwijs, is het belangrijk dat het onderwijs een weerspiegeling is van de samenleving (HLN, 2011). Een adolescent heeft die confrontatie met

de hoofddoek nodig om na te denken over cultuur en diversiteit en om te kunnen nadenken over de eigen principes, waarden en normen. Volgens Masschelein en Simons³ is het weghalen van een hoofddoek uit een schoolomgeving daarom geen goede beslissing. Jongeren zouden zich moeten kunnen verantwoorden om te kunnen opgroeien tot verantwoordelijke burgers. Ze moeten zichzelf kunnen bewijzen ongeacht welke elementen hen 'anders' maakt. Dit behoort tot de educatieve kansen die de jongeren helpt zichzelf te ontwikkelen. Deze verschillen zijn dus essentiële leerkansen die eenieder anders maakt (Poisquet, 2010).

De heer Wildemeersch, professor sociale en culturele pedagogiek aan de KULeuven en lid aan the center for Education, Culture and Society aan de KULeuven zegt dat de scholen een verplichting hebben ten opzichte van hun leerlingen om hen te leren omgaan met verschillen. Hij zegt:

“En de co-existentie met de vreemde doet niet noodzakelijk afbreuk aan de kwaliteit van ons samenleven. Integendeel, het is dankzij – niet ondanks – de ontmoeting met de vreemde dat we onszelf kunnen zijn. Slechts door een antwoord te geven op de vreemde, kunnen we een persoonlijkheid ontwikkelen (Wildemeersch, 2010).”

Ook professor Ruitenber⁴, zegt dat de verschillen die zich op scholen manifesteren de jongeren helpen met hun democratische participatie in hun latere leven. Diversiteit maakt nu eenmaal deel uit van de maatschappij en de jongeren dienen gestimuleerd en gemotiveerd te worden, daarom pleit hij ervoor om verschil toe te laten in scholen. Dit houdt dus in dat voor jongeren hoofddoeken op school een meerwaarde is om te kunnen nadenken over de eigen principes. Hierover gaat het niet enkel over de hoofddoek dragende leerlingen of islamitische leerlingen, maar over alle leerlingen. Jongeren leren verantwoord omgaan met verschil wanneer de school een juiste afspiegeling geeft van de samenleving. Wanneer er een hoofddoekenverbod ingevoerd wordt, wordt aan jongeren de kans ontnomen om na te denken en om een antwoord te formuleren op wat anders is. Er wordt hen de educatieve kans ontzegd op te groeien tot verantwoordelijke burgers (Poisquet, 2010).

7.5.2 Hoofddoekenverbod belemmert emancipatie

Het hoofddoekenverbod is omwille van meerdere redenen ingevoerd, een daarvan is de bevrijding en de emancipatie van de moslima en het tegengaan van sociale druk in peergroepen. Nadia Fadil, schrijfster van het boek 'Tegen radicalisering' en sociologe, stelde zich hierbij de vraag in hoeverre het verbod emanciperend kan werken voor jonge moslima's. Nadia Fadil noemt het hoofddoekenverbod 'Een uitdrukking van het pedagogische failliet van de onderwijskoepels' waarbij de grootste slachtoffers de jonge moslima's zijn (Fadil, 2017).

Volgens Fadil is het dragen van een hoofddoek vaak een gevolg van de sociale druk die moslimmeisjes ervaren, met als gevolg pestgedrag binnen de peergroep. Dit pestgedrag gaat om meisjes die de hoofddoek dragen of degenen die de hoofddoek moeten afdoen. Letterlijk zegt ze:

³ Jan Masschelein (1956) en Maarten Simons (1975) zijn twee Belgische sociaal filosofen die zich verdiepen in het onderwijs.

⁴ Professor aan de University of British Columbia, department of educational studies.

“Een emanciperend project bestaat er niet in om sociale druk onder jongeren te vervangen door de institutionele druk van regels en wetgeving, wel om jongeren weerbaar te maken door hen de instrumenten te geven om ermee om te gaan en hun eigen weg te vinden (Fadil, 2017).”

Het hoofddoekenverbod is volgens Fadil dus geen goede oplossing voor meisjes die onder druk van een peergroep de hoofddoek dragen, nog erger is het voor degenen die het uit vrije wil dragen. Het verbieden van de hoofddoek is een verkeerde aanpak geweest op pestgedrag op scholen. Jonge hoofddoek dragende meisjes krijgen, anders dan andere adolescenten, het signaal dat ze niet hun eigen keuzes mogen maken. Terwijl de jongeren die deze meisjes pesten wel het recht hebben om ergens voor te staan. Daarnaast geeft het een signaal dat het basisrecht van onderwijs enkel gewaarborgd wordt voor mensen die geen religieuze symbolen dragen. Het dragen van een hoofddoek is geen optionele zaak die te onderscheiden is van de persoon, het is een deel dat samengaat met de persoonlijkheid van de adolescent. De waarborging van het recht op onderwijs zou niet mogen liggen in een islamitische zuil van het onderwijs (Fadil, 2017).

Als we de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens bekijken zien we het basisrecht van onderwijs ter sprake komen in artikel 26. Hierin staat het volgende vermeld:

“Een ieder heeft recht op onderwijs; het onderwijs zal kosteloos zijn, althans wat het lager en basisonderwijs betreft. Het lager onderwijs zal verplicht zijn. Ambachtsonderwijs en beroepsopleiding zullen algemeen beschikbaar worden gesteld. Hoger onderwijs zal openstaan voor een ieder, die daartoe de begaafdheid bezit. Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het zal het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap onder alle naties, rassen of godsdienstige groepen bevorderen en het zal de werkzaamheden van de Verenigde Naties voor de handhaving van de vrede steunen. Aan de ouders komt in de eerste plaats het recht toe om de soort van opvoeding en onderwijs te kiezen, welke aan hun kinderen zal worden gegeven (Universal Declaration of Human Rights, 2018).”

Het eerste dat opvalt in dit artikel is: *“Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid.”* De volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid gebeurt voor een zéér groot deel in de adolescentiefase, de fase waarin de meeste meisjes een hoofddoek beginnen te dragen en tegen het hoofddoekenverbod botsen. Wat nog opvalt is dat er gesproken wordt over het bevorderen van verdraagzaamheid onder alle godsdienstige groepen, terwijl er met een verbanning van de hoofddoek het godsdienstig aspect juist wordt geëlimineerd. Deze groep wordt benadeeld binnen het onderwijs door hen niet gelijke kansen te geven.

Volgens Fadil Nadia geeft ‘de Vlaming’ kritiek op de hoofddoek, de islam en de jongeren vanuit het referentiekader van de Vlaming. Men gebruikt het Vlaams begrip van religie en vergeet de adolescent om wie het eigenlijk allemaal draait. Er is dringend nood aan inclusieve pedagogie die voor respect en begrip zorgt voor levensbeschouwingen en religies volgens Fadil. Het

hoofddoekenverbod is een autoritaire en eenzijdige beslissing geweest die de onmacht uit van de scholen (Fadil, 2017).

Jonge moslima's zijn zelf al bezig met het emancipatieproces, langs de andere weg dan de overheid hen opgelegd heeft. Dit is terug te zien aan de opstanden die na de invoering van het hoofddoekenverbod kwamen. Hoogleraar Sami Zemni⁵ zegt hierop:

“Die meisjes spelen een maatschappelijke rol die hun moeders nooit gespeeld zouden hebben. Ze vechten voor hun emancipatie zoals andere groepen dat historisch gezien ook altijd hebben gedaan (Zemni, 2009).”

Volgens Zemni vertraagt het hoofddoekenverbod de emancipatie van jonge meisjes, de stap naar onderwijs en werk is nog steeds groot door dit verbod.

Ook BOEH! Heeft een gelijkaardige opinie hierover:

“Als BOEH! stellen wij vast dat moslima's, met en zonder hoofddoek, die opkomen voor vrouwenrechten er zijn en dat hun aantal groeit. Hun bekwaamheid om zélf op te komen voor die rechten verdient erkenning; evenals voor alle vrouwen die opkomen voor hun rechten. Het is ook een solide basis om samen te werken en een andere invulling te geven aan integratie, namelijk naar elkaar toegroeien om zo een nieuwe wij te vormen (BOEH, 2011).”

Volgens PEP! belemmert het hoofddoekenverbod de emancipatie van de leerlingen omdat het de kans niet geeft aan moslima's om zich volledig te ontplooien. Daarnaast draait het allemaal om rolmodellen. Moslima's zien geen rolmodel waarmee ze zich kunnen identificeren binnen het onderwijs. De scholen die de hoofddoek verbieden, verbieden deze ook voor leerkrachten. Het is belangrijk dat een jongere naar iemand kan opkijken en zich met iemand kan vergelijken. Volgens een onderzoek van Anindya Kundu (2016) kunnen leerkrachten waarmee het klikt echt een verschil maken voor de jongeren. Het gaat hier om leerkrachten die de leerlingen empoweren en in hen geloven, hen erkennen en motiveren. Wederzijds respect is van essentieel belang in het proces van de ontwikkeling van de adolescent. Verschillende studies hebben aangetoond dat wanneer er een leerkracht is waarmee de jongeren zich kunnen identificeren dit een positief effect heeft op de klassfeer, het individueel welzijn van de adolescent en de doorstroom naar het hoger onderwijs. Deze identificatie met de leerkrachten is vandaag de dag voor meisjes met een hoofddoek nog zeer minimaal vanwege het hoofddoekenverbod. Volgens PEP! zou de afschaffing van het hoofddoekenverbod een grote invloed hebben op ontwikkeling van de identiteit en zelfontplooiing van moslimleerlingen die een hoofddoek dragen. Het hoofddoekenverbod geeft een negatief signaal aan de moslimleerlingen, ze krijgen het gevoel dat zij niet meetellen. Volgens Ellen Huyghe, onderwijssociologe aan de UGent, is er ook een directe link met de toename van B-attesten en het verbod op het dragen van een hoofddoek. Er is dus zeker sprake van

⁵ Hoogleraar in de politieke en sociale wetenschappen aan de universiteit van Gent en verbonden aan het Centrum voor Conflict en Ontwikkelingsstudies

belemmeringen door het hoofddoekenverbod in de emancipatie van de moslimadolescente. De hoge drempels, de demotivatie, de belemmering van de ontwikkeling en het zelfvertrouwen maken hier deel van uit. Volgens PEP! faalt de school in haar opdracht om de persoonlijkheid en de talenten van het kind te ontwikkelen en het kind voor te bereiden op een actief leven als volwassene. De negatieve ervaring(en) van het secundair onderwijs kunnen daarnaast ook invloed hebben op de toekomst van de adolescenten. De gevolgen op macroniveau kunnen deze jongeren later in vicieuze cirkels terecht doen komen. Hier gaat het dan niet enkel om het onderwijs. Datzelfde signaal dat het onderwijs nu geeft aan de leerlingen, geeft later ook weer de werkvloer en de media. Dat signaal zorgt ervoor dat veel jongeren kampen met negatieve emoties zoals ook verdriet, wanhoop en pijn (PEP!, 2018).

Uit analyses van de PISA-gegevens⁶ blijkt dat onderwijsongelijkheid in Vlaanderen nog steeds een realiteit is, deze begint al in de kleuterschool. Het hoofddoekenverbod versterkt deze in het secundair onderwijs. Ondanks dat Vlaanderen wereldwijd hoog scoort op onderwijs en kampioen is in wiskunde, staan we erg achter wat betreft de sociale gelijkheid op school (Universiteit Gent vakgroep onderwijskunde, 2015).

7.5.3 Schoolkeuze

De schoolkeuze van leerlingen zou niet in het gedrang mogen komen, daarom hebben leerlingen en ouders het recht op vrije keuze van een school. Wanneer de leerlingen of de ouders niet akkoord gaan met het pedagogisch project en het schoolreglement dienen zij voor een andere school te kiezen. Deze keuze komt in het gedrang doordat de grote meerderheid van de scholen het hoofddoekenverbod toepast (Nico Hirtt, 2007).

De keuze van een school of studierichting kan dus in het gedrang komen vanwege deze maatregel. Meisjes kunnen hun keuze afwegen aan het verbod en slaan bepaalde opportuniteiten af wegens het dilemma waar ze voor staan. Dit heeft ook weer te maken met de morele identiteit van de jonge moslima's. Uit een artikel dat geschreven is door stagebegeleiders binnen het maatschappelijk werk aan de Odisee hogeschool blijkt dat ook stage vinden voor gesluierde moslima's een moeilijke opdracht is. Zij roepen op om binnen het sociaal veld open in dialoog te treden hierover en vragen de studenten om zeker niet op te geven maar in gesprek te gaan met de organisaties. Ze geven aan dat leerlingen in de eerste plaats geaccepteerd moeten worden om wie ze zijn zodat ze zich kunnen ontwikkelen. De professoren vragen zich af: "Hoe kan je groeien als je niet aanvaard wordt?". De kritiek die de professoren uiten is dat de dominante groep bepaalt wat neutraal is maar mensen zijn zelf niet neutraal. De kansen ontnemen aan een bepaalde groep laat hen niet toe om hen op geen enkele manier te doen participeren aan de maatschappij. Een belemmering van de emancipatie dus (Stagebegeleiding sociaal werk Odisee hogeschool, 2017).

Het Kinderrechtencommissariaat is van mening dat leerlingen sociale actoren zijn in de samenleving. Zij dienen via het onderwijs de kans te krijgen om aan sociale en culturele

⁶ PISA is de afkorting voor Programme for International Student Assessment. PISA onderzoekt vaardigheden en kennis in lezen, wiskunde en natuurwetenschappen van 15-jarigen. Elke 3 jaar wordt PISA uitgevoerd. Meer dan 80 landen en 500.000 leerlingen doen mee.

activiteiten deel te leren nemen door actief en participierend te leren. Over jongeren van andere origine zegt het Kinderrechtencommissariaat het volgende:

“Wanneer wij nu niet alleen een belangrijke groep minderjarigen, maar evenzeer hun cultuur het signaal geven dat deelaspecten van hun cultuur geen plek en aandacht verdienen in het onderwijs, lijkt de school te verschromelen tot een ruimte die gekenmerkt wordt door angst en krampachtigheid in plaats van door een actief pluralisme. Een algemeen hoofddoekenverbod betekent evenzeer een ernstige inkrimping van de keuzevrijheid voor allochtone meisjes... Het Kinderrechtencommissariaat stelt vast dat mensenrechten vandaag heel sterk geïnterpreteerd worden in termen van het realiseren van de onafhankelijkheid van individuen of groepen in de samenleving. Het Kinderrechtencommissariaat wijst op het gevaar van deze ‘negatieve vrijheid’, een vrijheid om te kiezen zonder tussenkomst van anderen. Het Kinderrechtencommissariaat bepleit veeleer een denken over rechten waarin rechten als bron van ‘empowerment’ verschijnen. Het gaat dan eerder om een recht op gelijke behandeling, dat rekening houdt met de specifieke belangen, zienswijzen, en ervaringen van de afhankelijke groep.” (Kinderrechtencommissariaat, 2013)

Volgens het Kinderrechtencommissariaat is het dus belangrijk jongeren te empoweren. Om een gelijke behandeling te bieden is het belangrijk hun specifieke belangen niet te vergeten. Dit kadert in de ontwikkeling van elk kind en elke jongere, deze specifieke belangen geven hen de kansen en mogelijkheden om zich volledig te kunnen ontplooiën en te emanciperen. De schoolkeuze van de jongeren wordt in gedrang gebracht door het verbod op het dragen van de hoofddoek (Kinderrechtencommissariaat, 2013).

8 Praktijkgedeelte

8.1 Inleiding

Deze bachelorproef heeft als doel een antwoord te geven op de vraag: *‘Welke invloed heeft het hoofddoekenverbod op moslimmeisjes uit het secundair onderwijs in Vlaanderen in alle onderwijsnetten?’* Ik heb ervoor gekozen om een kwalitatief onderzoek hiernaar te voeren door middel van enquêtes. Deze enquêtes bieden de meisjes voldoende ruimte om in eigen woorden te antwoorden op de open vragen die pijlen naar de psychologische en professionele effecten van het hoofddoekenverbod.

8.2 Onderzoeksmethode

Omdat ik wil polsen naar de gevoelens, de keuzes en de beleving van moslimmeisjes uit het secundair onderwijs in Vlaanderen koos ik voor een online enquête om een groot publiek te kunnen bereiken. Ondanks dat ik koos voor een enquête gaf ik de respondenten voor een groot deel voldoende ruimte om zelf in eigen woorden de enquête in te vullen en op die manier kwalitatieve gegevens te verzamelen.

8.3 Onderzoeksvorm

Kwalitatief onderzoek is gericht op het verkrijgen van informatie over wat er leeft binnen een bepaalde doelgroep. Het gaat om een explorerend/verkennd onderzoek. Deze onderzoeksmethode wordt niet enkel gebruikt om fenomenen te beschrijven maar ook om bepaalde onderwerpen te verkennen. Bij een kwalitatief onderzoek worden belevingen van personen beschreven. Deze belevingen worden geïnterpreteerd met behulp van gegevens van kwalitatieve aard, bijvoorbeeld ervaringen, gevoelens en betekenisverleningen. In de enquête worden de psychologische en professionele aspecten bevraagd aan de hand van 27 vragen. De enquête bestaat voor een klein deel uit gesloten vragen, de respondenten hebben vooral de mogelijkheid zelf neer te typen hoe ze de verschillende aspecten beleven. Zo worden de scholieren lang aan het woord gelaten.

Deze onderzoeksvorm heeft als nadeel dat het analyseren van de gegevens veel tijd in beslag neemt maar om een antwoord te kunnen formuleren op mijn onderzoeksvraag is dit de beste onderzoeksmethode.

8.4 Steekproef

Ik heb ervoor gekozen om sociale media te gebruiken om het publiek te bereiken. Dit heeft verschillende redenen. Enerzijds is het een laagdrempelige manier om over heel Vlaanderen verschillende willekeurige scholieren te kunnen bevragen. Anderzijds is sociale media erg populair onder mijn doelpubliek en dus weer een makkelijke manier om hen te bereiken. Echter zijn er ook nadelen verbonden aan online enquêtes. Zo kunnen er soms vragen verkeerd geïnterpreteerd worden door de leerlingen en kan er geen nader uitleg gevraagd worden. Omgekeerd geldt het ook, ikzelf zou ook de antwoorden verkeerd kunnen interpreteren zonder dat ik verduidelijking kan vragen aan de leerlingen.

8.5 Dataverzameling

De dataverzameling gebeurde door online enquêtes. Deze enquêtes werden via sociale media verspreid en bevatten een korte inleiding met een contextschetsing. De leidraad voor het opstellen van mijn enquête was de indeling van mijn bachelorproef ‘psychologische effecten en professionele effecten van het hoofddoekenverbod’. Beide aspecten werden bevestigd. De enquête bestaat voor een klein deel uit gesloten meerkeuzenvragen en voornamelijk uit open vragen waarin de leerling zelf haar antwoord kon neertypen. De enquête is in de bijlage terug te vinden.

Deze antwoorden werden met behulp van software geanalyseerd. Er zijn een aantal voor- en nadelen aan de manier waarop ik de doelgroep bevestigd heb.

De voordelen van de dataverzamelingsmethode die ik gebruikt heb, is het kunnen bereiken van veel verschillende mensen over heel Vlaanderen en hen, ondanks dat het een enquête was, toch voldoende ruimte gegeven werd om te kunnen antwoorden op de vragen. Daarnaast waren de enquêtes anoniem en konden de leerlingen eerlijk antwoorden.

De nadelen zijn dat de respons kleiner is dan ik gedacht had. Het is ook moeilijk om de data te analyseren en te kunnen categoriseren omdat iedereen de antwoorden op een andere manier omschrijft. Ondanks dat veel leerlingen een eerlijk en uitgebreid antwoord hebben neergeschreven zijn er ook soms antwoorden die weinig doordacht zijn.

9 Resultaten

9.1 De resultaten van het psychologische aspect

De enquêtes werden afgelegd door 105 leerlingen in het totaal.

De leerlingen werd gevraagd hoe ze zich op school voelen. De meerderheid van de leerlingen geeft aan dat ze zich over het algemeen wel goed voelen op school. Toch vertellen 37,2% van de meisjes dat ze zich niet goed voelen op school. 15,2% van de meisjes die zich niet goed voelen geven hierbij het hoofddoekenverbod, discriminatie en minderwaardigheid aan als reden.

“Goed, maar op stages moet ik mijn hoofddoek afdoen en ik vind dat we oneerlijk worden behandeld. We worden niet gerespecteerd. We krijgen het recht niet om ons geloof te uiten.”

“Niet mezelf omdat ik geen hoofddoek mag aandoen.”

“Minder sinds verbod van hoofddoeken.”

“Niet zo goed want we mogen echt geen hoofddoek aanhouden.”

“Goed maar soms wel bekeken als ik mijn hoofddoek aan en afdoe bij het binnengaan en verlaten van de school.”

De leerlingen werd gevraagd om de redenen van hun gevoelens voor school uit te leggen. Hiervoor heb ik de grote onderverdeling gemaakt tussen de leerlingen die zich wél goed voelen op school en de leerlingen die zich niet goed voelen op school.

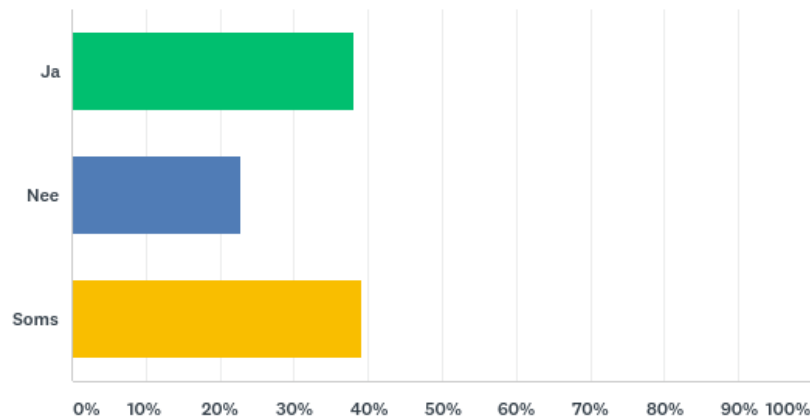
De meest voorkomende redenen dat leerlingen zich goed voelen zijn: ze studeren aan een aangename school of ze studeren een fijne studierichting (9,5% van alle ondervraagde leerlingen), de hoofddoek wordt geaccepteerd op hun school (6,7% van alle ondervraagde leerlingen), ze voelen zich goed door hun schoolgenoten (17,1% van alle ondervraagde leerlingen), de leerling krijgt een stem op de school (1,9% van alle ondervraagde leerlingen) en de ze hebben het gevoel van acceptatie en respect op hun school (6,7% van alle ondervraagde leerlingen).

De redenen dat leerlingen aangeven dat ze zich niet goed voelen op school zijn: door leerkrachten (2,8% van alle ondervraagde leerlingen), door schoolgenoten (3,8% van alle ondervraagde leerlingen), het hoofddoekenverbod (17,1% van alle ondervraagde leerlingen), pesterijen omwille van de hoofddoek (2,8% van alle ondervraagde leerlingen), ze hebben het gevoel niet zichzelf te mogen zijn (14,3% van alle ondervraagde leerlingen) en door discriminatie of racisme (6,7% van alle ondervraagde leerlingen).

“Omdat ik onderdrukt word, ik kan mezelf niet zijn...met hoofddoek.”

Ik vroeg de leerlingen of ze graag naar school gaan, 38,10% gaat graag naar school, 22,86% gaat niet graag naar school en 39,05% gaat soms graag naar school.

Q6 Ga je graag naar school?

Enkele waarden en normen die deze jongeren het belangrijkste vinden kunnen hun gedachtegang en gevoelens reflecteren. De acht meest voorkomende normen en waarden die deze leerlingen opnoemen zijn: eerlijkheid, respect, gelijkheid, vrijheid, diversiteit, geloof, verdraagzaamheid en rechtvaardigheid.

Ik vroeg vervolgens de leerlingen wat ze zelf vinden van het hoofddoekenverbod. Hierbij hadden ze 4 antwoordmogelijkheden.

- 1,9% van de leerlingen vindt het hoofddoekenverbod kunnen en begrijp de reden achter deze regel.
- 2,9% van de leerlingen vindt het kunnen maar begrijpt de reden achter het verbod eigenlijk niet goed.
- 7,6% van de leerlingen vindt het hoofddoekenverbod niet kunnen maar begrijpt de reden erachter wel.
- 87,6% vindt het hoofddoekenverbod niet kunnen en begrijpt ook niet de reden erachter.

De leerlingen hebben de mogelijkheid gekregen om het nut van het hoofddoekenverbod te bespreken en of ze het hoofddoekenverbod wel of niet nodig vinden. Alle leerlingen antwoorden dat ze het hoofddoekenverbod niet nodig vinden op de middelbare scholen. De jonge moslima's stellen zich veel vragen bij het nut van het hoofddoekenverbod, dit was zeer duidelijk terug te zien in de meeste antwoorden. Hieronder volgt de lijst van de meest voorkomende redenen van de leerlingen waarom het hoofddoekenverbod volgens hen niet nodig is:

- Het leidt tot verdeeldheid en onverdraagzaamheid.
- Geldt het niet hoe ik me als persoon voel?
- Het is een beperking van mijn vrijheid en mijn kansen als moslimleerlinge.
- Mijn welbevinden is toch belangrijker?
- Ik voel me onderdrukt als moslimleerlinge, ik mag mezelf namelijk niet zijn.
- Ik voel me niet gerespecteerd en geaccepteerd.
- Ik voel me niet gelijk behandeld.
- Het is een eigen keuze die je als persoon zou mogen maken.
- Het beperkt me tijdens de studies, het gaat om mijn capaciteiten en niet om wat ik draag.
- Het demotiveert mij om naar school te gaan.
- Het heeft effect op mijn zelfwaarde.
- Ik vind het onlogisch.
- In een vrij en democratisch land zou ook het volk een stem moeten hebben, waarom wordt ons dan niets gevraagd?
- Is het gevoel dat iemand heeft wanneer ze haar hoofddoek af doet niet van belang?
- We leven in een multiculturele en diverse samenleving, hiervan zou een school een afspiegeling moeten zijn.
- Het is discriminatie.
- We kunnen net zo hard werken met hoofddoek.

“Nee, ik vind het overbodig en totaal respectloos tegenover meiden en vrouwen die een hoofddoek dragen. Ook vind ik dit een geval van discriminatie. Moslima’s moeten zonder probleem en overal in staat zijn om hun identiteit als islamiet te laten blijken. Bovendien vind ik ook dat het verbod op hoofddoeken een beperking is op de keuzevrijheid van mensen. België is een liberaal land. Dit zou moeten betekenen dat de staat niet bepaalt wat je mag en niet mag dragen. Godsdienstvrijheid staat in de grondwet vermeld maar men moet ook respect hebben voor andere religies en hun manier van leven.”

“Nee, ik vind dit alles behalve nodig en begrijp ook echt niet waarom dit er is. Ik vind het verschrikkelijk dat ik niet kan zijn wie ik ben, een Belgische moslima met hoofddoek die ook wilt studeren en kansen krijgen om mij te ontplooien en voor mijn toekomst. Ze spreken van onderdrukking, maar het is juist het hoofddoekverbod dat mij nu onderdrukt en velen met mij. We worden geplaatst en gekenmerkt in hokjes met naam. Terwijl het belangrijkste is dat ik ook gewoon een persoon ben zoals eenieder, die de vrijheid wil hebben te zijn en dragen wat ze wil. Het is zo moeilijk om je steeds weer te moeten verdedigen als je weer eens gepest wordt door medeleerlingen of benadeeld door een leerkracht... wij worden onderdrukt door het verbod en gestraft...”

“Nee, we leven immers in een multiculturele samenleving waarin diversiteit aanvaardbaar gemaakt moet worden.”

“Nee. Mensen zijn snel van de mening dat dit verplicht wordt door de ouders. Dit is meestal niet zo. Als het dan toch zo is, dan is het nog altijd de recht niet van de maatschappij of van de school om hier een verbod op te leggen. Tegenwoordig zijn

kinderen slim genoeg om op te komen voor hun rechten. In plaats van zaken te verbieden, zouden de mensen kinderen en jongeren moeten aanleren open te staan voor iedereen en alles. Zoiets verbieden zorgt alleen maar voor onverdraagzaamheid. Waarom mag iedereen voluit genieten van hun vrijheid van godsdienst, meningsuiting en gelijkheid behalve deze kleine groep moslimmeisjes?”

“Ik vind het zelf niet nodig gezien we in een vrij land wonen, waar we de taal beheersen en toch onszelf niet mogen zijn. Ik ben een meid die geen hoofddoek draagt, maar toch vind ik het jammer dat daar zo moeilijk rond gedaan wordt. Het wordt dringend eens tijd dat we elkaar accepteren. Als het later op het werk niet zou mogen dan accepteer ik het, maar laat ons als kind niet beperken met regels over wat we mogen dragen en wat niet.”

“Nee, dit is niet nodig. De bedoeling van onderwijs is om vooruitgang te kunnen boeken en in de toekomst de beste beroepen te kunnen uitvoeren op basis van kennis en niet van uiterlijk. We moeten onze multiculturele samenleving weerspiegelen in bijna elk beroep, en dit kan alleen door de meisjes die een hoofddoek dragen deze te laten dragen.”

“Nee, natuurlijk niet. Er zijn een tal van meisjes die door deze reden niet meer graag naar school gaan omdat ze zichzelf gewoon niet meer kunnen zijn. Misschien een domme vergelijking, maar voor mij is het gelijk als een atleet zonder benen. Dat ben ik zonder hoofddoek.”

“Dit maakt mij heel onzeker en vooral ongewenst!”

Enkele leerlingen spraken al van beperkingen in hun studies en vrijheid in de vorige vraag. Ik vroeg hen of ze al dan niet persoonlijke beperkingen ervaren door het hoofddoekenverbod. 74,3% van de leerlingen antwoorden ja, 25,7% van de leerlingen antwoorden neen.

Ja	Neen
Praktische beperkingen: <ul style="list-style-type: none"> • Het is een beperking voor mijn geloofsuiting. • Een deel van mijn identiteit mag niet geuit worden. • Er is een beperkte schoolkeuze voor mij. • Er is een beperkte stageplaatskeuze voor mij. • Het verkleint mijn participatie in het onderwijs. • Er is ‘geen sprake van’ diversiteit. 	<ul style="list-style-type: none"> • Want ik draag (nog) geen hoofddoek. • Want mijn school laat de hoofddoek toe.
Een beperking in het psychologisch welzijn: <ul style="list-style-type: none"> • Ik kan niet zijn wie ik wil zijn. • Ik kan mezelf niet bewijzen. • Ik voel me niet gelijk behandeld. • Ik kan me niet goed in mijn vel voelen op school. 	

- Ik voel me onderdrukt.
- Ook moslima's die een hoofddoek dragen willen zich ontplooien.
- Ik word gekwetst door deze regel.
- Ik voel me niet goed in mijn vel.
- Ik maak me zorgen over de toekomst.
- Ik voel me onzeker.
- Ik voel me ongemakkelijk.
- Ik ben teruggetrokken.
- Ik voel me niet gerespecteerd.
- Ik voel me onrechtvaardig behandeld.

“Ja, ik kan niet meedoen aan sport en ik hou van sport”

“Ja, ik wil geneeskunde studeren, maar wanneer ik stage moet doen in het ziekenhuis moet ik mijn hoofddoek uitdoen. “

“Ja. De maatschappij denkt dat het normaal is om moslima's niet te accepteren: onder de mensen, op werk, sport, school etc. Nochtans zijn er tal van succesvolle werkvrouwen, sporters en studenten mét hoofddoek.”

“Nee. Ik draag voorlopig nog geen hoofddoek, maar naar de toekomst toe vrees ik dat het me gaat beperken op alle vlakken.”

“Ja. Ik wil heel graag lerarenopleiding of rechten studeren, maar aangezien ik al weet dat ik mijn hoofddoek zal moeten uitdoen, ben ik op zoek naar een andere richting. Onderdrukking dus.”

“Ja, ik mag niet zijn wie ik wil zijn mijn vrijheid word beperkt waardoor ik mezelf altijd moet aanpassen om deel te kunnen uit te maken van de samenleving.”

“Ja. Het gemeenschapsonderwijs moet levensbeschouwelijke tekens weer toelaten in het onderwijs tussen de leerlingen. Het feit dat levensbeschouwelijke tekens niet toelaatbaar zijn bij leerkrachten valt over te discussiëren maar de leerlingen moeten hiervan worden vrijgesteld.”

“Ja, ik ben van school moeten veranderen, waardoor ik mijn laatste jaar niet af heb kunnen maken door het verbod. Vervolgens ben ik volwassenonderwijs gaan volgen om toch mijn diploma te kunnen behalen met een hoofddoek rond mijn hoofd. En op werkgebied is er zeer weinig aanbod waar ik met een hoofddoek kan werken.”

“Ja, dit doet mij enorm pijn om te zien in wat voor een oneerlijke samenleving dat wij moeten leven.”

“Ik word hierdoor enorm gedemotiveerd. Ik heb geen motivatie meer om verder te studeren omdat ik toch weet dat ik nooit werk zal vinden met mijn hoofddoek. Spijtig

genoeg zijn er meiden die wel hun hoofddoek uitdoen op de werkvloer. Maar ieder zijn eigen keuze.”

“Ja, ik ga niet graag naar school ik wil er zelfs mee stoppen door het verbod.”

“Ja, ze hebben een stuk van mijn identiteit gestolen. Ze geven het gevoel dat je nooit geaccepteerd zult worden ik de maatschappij.”

“Ja natuurlijk, je kan gewoon jezelf niet zijn. Je moet je verplicht en je voordoen als iemand anders. Zodat de rest er gelukkig mee kan zijn. Terwijl jij achterblijft met de pijn en onderdrukking. Ze zeggen dat moslims onderdrukt worden. JA, ze worden inderdaad onderdrukt door scholen om verplicht iemand te moeten zijn die je niet bent.”

84,8% van de leerlingen geeft aan emotioneel beïnvloed te worden door het verbod op het dragen van hun hoofddoek. 15,2% van de leerlingen ervaart geen emotionele effecten.

De effecten die de leerlingen aanhalen zijn:

- Het zich niet geaccepteerd voelen
- Zich droevig voelen
- Zich slecht voelen op school
- Zichzelf niet kunnen zijn
- Het gevoel hebben zich niet volledig te kunnen ontplooien
- Zich in een zwakke positie voelen
- Zich niet compleet voelen omdat een deel van de identiteit wordt afgenomen
- Zich niet vrij voelen
- De hoofddoek heeft een emotionele waarde, hierdoor ontstaat een dilemma
- Zich in de steek gelaten voelen
- Zich geïsoleerd voelen
- Zich gefrustreerd voelen
- Schooltrauma
- Huilen
- Zich niet kunnen uiten
- Zich niet kunnen ontplooien (sociaal en educatief)
- Het gevoel hebben dat je trots ontnomen wordt
- Zich boos voelen
- Zich verdrietig voelen
- Zich minderwaardig voelen
- Zich uit de comfortzone moeten plaatsen
- Zich depressief voelen
- Zich gedemotiveerd voelen
- Het gevoel hebben dat je onrecht wordt aangedaan
- Zich gediscrimineerd voelen
- Zich niet gerespecteerd voelen
- Zich belemmert voelen

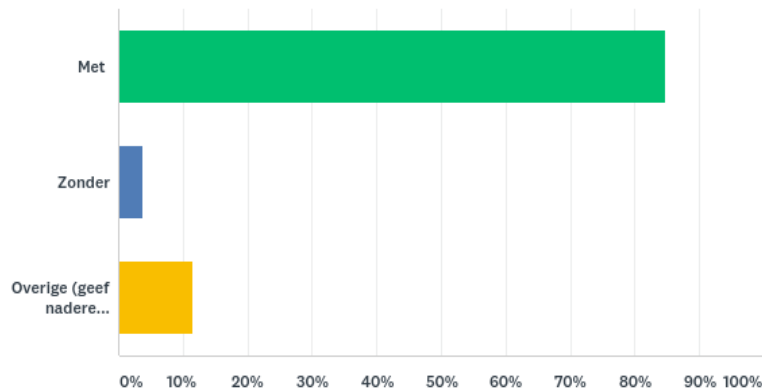
“Ja, het breekt je mentaal want je kunt jezelf niet zijn en je zelfbeeld lijdt eronder. Je echte ‘ik’ word niet geaccepteerd.”

De leerlingen werd gevraagd of ze zich op hun gemak voelen wanneer ze de hoofddoek aanlaten op school of af doen op school.

84,8% van de leerlingen geeft aan zich meer op het gemak te voelen met de hoofddoek aan, 3,8% van de leerlingen geeft aan dat ze zich meer op het gemak voelen wanneer ze de

hoofddoek af doen op school. 11,4% van de leerlingen had er geen mening over, de meerderheid hiervan draagt geen hoofddoek.

Q10 Voel je je op school meer op je gemak met of zonder hoofddoek?

De leerlingen werd ook gevraagd of ze zich meer zelfzeker of juist onzeker voelen wanneer ze de hoofddoek moeten uitdoen op school. 2,9% voelt zich meer zelfzeker omdat ze dan zijn net zoals de rest van de schoolgenoten. 97,1% van de leerlingen voelt zich onzeker wanneer ze de hoofddoek afdoen op school.

De leerlingen gaven al enkele keren aan dat ze het niet eerlijk vinden dat ze geen gehoor krijgen en dat hen niets wordt gevraagd met betrekking tot de hoofddoek. In de enquête krijgen de leerlingen de vraag gesteld wat ze ervan vinden dat ze geen hoofddoek mogen dragen op school. Hiervoor waren enkele antwoordmogelijkheden mogelijk.

- 7,6% van de leerlingen heeft geen mening op de vraag.
- 17,7% van de leerlingen vindt het verbod op het dragen van een hoofddoek storend. 57% van de leerlingen vindt het vernederend om de hoofddoek af te moeten doen op school.
- 1,3% van de leerlingen vindt het aangenamer om de hoofddoek op school af te mogen doen.
- 16,5% van de leerlingen gaf zelf een antwoord in de optie 'overige', hierbij was het meest voorkomende antwoord 'Het is discriminatie'.

De hoofddoek heeft verschillende betekenissen voor jongeren, de geënquêteerden werd gevraagd welke betekenis zij vooral hechten aan de hoofddoek.

- 35,2% van de leerlingen ziet de hoofddoek als een religieuze plicht.
- 33,3% van de leerlingen ervaart de hoofddoek als een deel van haar identiteit.
- Voor 8,6% van de leerlingen heeft de hoofddoek een culturele betekenis.
- 9,52% van de leerlingen ervaart het dragen van een hoofddoek als een bescherming voor zichzelf.
- In 1,9% van de gevallen gaat dragen van de hoofddoek om een familiale gewoonte.
- slechts 0,9% van de leerlingen gaf aan verplicht de hoofddoek te dragen.

Hoewel de eerste betekenis van de hoofddoek voor iedere moslima anders kan zijn, is voor een groot deel de hoofddoek een deel van haar. Het is iets dat eigen is aan de persoon en dat kan doorheen de adolescentiefase een invloed hebben op de identiteitsontwikkeling. Zo meldt 54,3% van de ondervraagde leerlingen dat de hoofddoek een bepaalde betekenis gehad heeft tijdens haar identiteitsontwikkeling.

Om een dieper inzicht te krijgen op deze betekenis van de hoofddoek vroeg ik de jongeren om mij uit te leggen waarom ze begonnen zijn met het dragen van een hoofddoek. De antwoorden van de leerlingen zijn in te delen in vijf categorieën.

48,57% van de antwoorden kwam erop neer dat de jonge moslima's de hoofddoek begonnen te dragen vanwege religieuze overtuigingen.

“Uit liefde voor Allah;”

“Ik voelde mij als moslima niet compleet zonder hoofddoek en nadat ik er veel over had gelezen en me erin verdiept, heb ik de keuze gemaakt om dit te beginnen dragen en vanaf de eerste dag voelde ik me compleet!”

“Omdat het me dichter bij mijn geloof bracht, sinds de dag dat ik hem op heb voel ik me vrij en voel ik god dicht bij me.”

17,14% van de antwoorden duiden op een persoonlijke keuze.

“Ik heb altijd een hoofddoek willen dragen, een paar jaar geleden heb ik die stap uiteindelijk gezet en droeg van de ene dag op de andere een hoofddoek, het was geen verplichting van mijn ouders, noch omgeving. Het was een keuze die ik als moslima zelf heb genomen.”

14,28% van de antwoorden hebben betrekking tot het zich goed voelen of persoonlijk geluk.

“Omdat ik me met dat stukje stof gelukkiger voel het is niet alleen een stofje maar geeft me zo veel zekerheid in mijn leven.”

“Omdat ik me er goed bij voelde het is iets wat me voldoening geeft.”

10,47% van de antwoorden duiden op het gevoel van bescherming, geborgenheid en veiligheid in de hoofddoek.

“Hoofddoek betekent een bescherming voor mij. Ik voel me zo op mijn gemak.”

“Ik werd als meisje veel lastig gevallen of aangekeken, dit vond ik voor mezelf niet prettig en wou daarom graag mijn schoonheden verbergen zoals in de koran geschreven staat. Nu word ik met respect behandeld.”

4,8% van de antwoorden geven invloed van familie of cultuur aan als een van de redenen dat de moslima's begonnen met het dragen van een hoofddoek.

“Ik was er klaar voor en al mijn zussen dragen het ook.”

Enkele leerlingen spraken in voorgaande vragen over discriminatie en opmerkingen van schoolgenoten of leerkrachten. Ik vroeg de leerlingen of ze ooit lastiggevallen werden of

negatief benaderd werden omwille van het dragen van een hoofddoek. Hierbij gaat het dan om vervelende opmerkingen, pesterijen en discriminatie. 62,9% van de leerlingen heeft hier mee te maken gehad, 37,1% van de leerlingen niet.

61,8% van de ondervraagde leerlingen moeten hun hoofddoek afdoen op school en 38,2% zit op een school waar de hoofddoek niet verboden is. Ik vroeg de meisjes wat deze regel van hun school emotioneel voor hen betekent. De meisjes die hun hoofddoek niet hoeven af te doen op school reageren veelal met positieve emoties, deze wijzen op opluchting, zichzelf mogen zijn en vrijheid.

"Ik ben hier heel blij om. Daarnaast voel ik me vrij."

"Ik voel me goed met mijn hoofddoek, met mijn identiteit. Ook voel ik me zelfverzekerder."

"Goed, beschermd, rustiger, maak deel uit van mij."

"Ik vind het prettig dat ik mijn hoofddoek niet af hoef te doen op mijn school."

De meisjes die op scholen zitten waar een hoofddoekenverbod geldt reageren veelal met negatieve emoties die vooral wijzen op vernedering, droefheid, onzekerheid, zich naakt voelen, zich slecht voelen en zich niet geaccepteerd voelen.

"Niet fijn ik ga met tegenzin."

"Ja ik moet het af doen, en ik voel me daar verdrietig en vernederd bij."

"Minderwaardig, onderdanig, verdrietig, incompleet."

"Ik voel me daar slecht bij ik ben verplicht mezelf te veranderen wanneer ik mijn hoofddoek moet afdoen."

"Daarom dat ik ook niet graag naar school ga. Ik mag niet zijn wie ik wil zijn. Dit noemen wij discriminatie!"

"Ik voel me daarbij heel slecht en vernederd, het feit dat iedereen wel zichzelf mag zijn en ik niet."

"Onderdrukt, verdrietig, buitengesloten etc."

"Machteloos, boos, niet vrij..."

"Heel slecht, ik vind het vernederend telkens een stukje van mijn identiteit weg te moeten doen telkens wanneer ik naar school ga."

"Ik vind het vernederend en voel me gekleineerd en op een of andere manier ook onderdrukt omdat het iets is dat mij verplicht wordt door anderen en niet mijn keuze is."

"Vernederend, leeg, geschaad en niet goed in mijn vel."

9.2 De resultaten van het professioneel effect

In dit onderdeel wil ik een beeld schetsen over de schoolgang van de moslimleerlingen. In het vorige deel richtte ik me voornamelijk op het welzijn en de gevoelens van de leerlingen, in dit deel gaat het eerder om de participatie en de keuzes m.b.t. tot hun studies. Hierbij begin ik met het polsen naar de buitenschoolse activiteiten. In een groot deel van de scholen is het niet toegestaan de hoofddoek te dragen tijdens buitenschoolse activiteiten, 47,6% van de ondervraagde leerlingen moet de hoofddoek af doen tijdens buitenschoolse activiteiten.

We zagen in het vorig deel al dat meisjes aanhalen dat het afdoen van de hoofddoek hen demotiveert en hierdoor gaan ze niet graag naar school. Ik stelde de leerlingen de vraag of ze graag deelnemen aan buitenschoolse activiteiten. 65,7% van hen neemt graag deel aan buitenschoolse activiteiten, 34,3% niet.

41% van de leerlingen geeft aan niet gemotiveerd te zijn om deel te nemen aan buitenschoolse activiteiten wegens het hoofddoekenverbod. Meisjes die daarentegen wel hun hoofddoek mogen dragen tijdens buitenschoolse activiteiten voelen zich juist meer gemotiveerd om deel te nemen.

Ik vroeg de leerlingen naar hun plannen nadat ze hun huidige opleiding hebben afgerond.

21% van de leerlingen wil meteen gaan werken.

65% van de leerlingen wil gaan studeren.

“Ik wil graag werken, maar door alle negativiteit over het verbod maak ik amper kans om te kunnen gaan werken. Waardoor ik gewoon verder blijf studeren.”

“Ik wil heel graag verder studeren en een leuke opleiding doen en daarna super graag een job hebben die bij me past.”

“Verder studeren om een eigen onderneming te starten zodat ik op mijn eigen werkplaats mijn hoofddoek kan dragen en ook dames aan kan nemen die welkom zijn met hoofddoek (uiteraard ook degene wat het niet dragen, ik zal niemand uitsluiten want ik weet hoe het voelt om uitgesloten te worden.)”

3,8% van de leerlingen wil een eigen bedrijf opstarten.

“Mijn eigen bedrijf beginnen waar ik wél mijn hoofddoek mag omlaten, en dames kan aannemen die hun hoofddoek kunnen omlaten.”

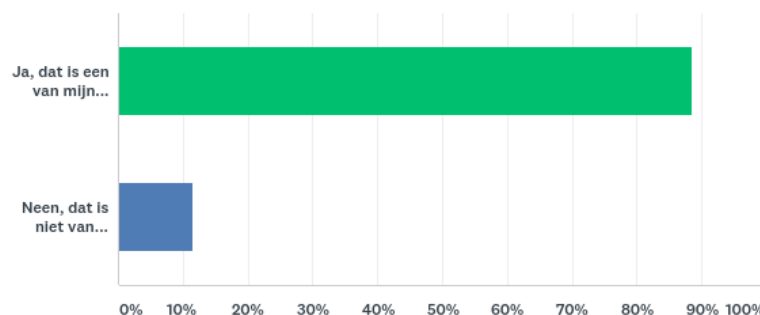
1% van de leerlingen wil gaan reizen.

2,9% van de leerlingen heeft niets gepland omdat ze ontmoedigd zijn door de kleine kans met hoofddoek aangenomen te worden op de werkvloer.

“Geen plannen want ik word toch nergens geaccepteerd hoe ik ben. En ze kijken toch alleen maar uiterlijk in plaats van kwaliteiten. Wij krijgen helaas nooit de kans en dit doet me pijn.”

Het grootste deel van deze meisjes wenst te gaan studeren, ik vroeg me af of de hoofddoek al dan niet een effect heeft op de zoektocht naar een toekomstige studie. Ik vroeg de leerlingen of het feit of ze al dan niet een hoofddoek mogen dragen tijdens hun toekomstige studie zou meewegen in de beslissing om voor die studie te kiezen. 88,6% van de leerlingen vindt dat een belangrijk criterium tijdens het zoeken van een studie. 11,4% van de leerlingen vindt dat niet van belang.

Q22 Als je op zoek gaat naar een toekomstige studie, zou het feit of je wel of niet een hoofddoek zou mogen dragen, meewegen in de beslissing?

Ik vroeg de leerlingen om welke reden ze wel of niet gaan verder studeren. De antwoorden van de leerlingen die wel willen gaan studeren vallen binnen zeven categorieën.

24,2% van de leerlingen wil verder studeren om later een goede job te hebben.

“Wil zo hoog mogelijk opgeleid zijn om een mooie job te hebben als ik de kans krijg.”

23,3% van de leerlingen wil zich opleiden om een goede toekomst te kunnen voorzien.

“Omdat ik een doel heb in mijn leven en dat wil bereiken.”

15,5% van de leerlingen wil gaan verder studeren omwille van zelfontplooiing en om zichzelf te bewijzen.

“Omdat ik momenteel wetenschappen wiskunde studeer en dat een studie is die voortgezet moet worden op de universiteit.”

“Ik wil een goede toekomst en een goede job en bewijzen dat meisjes met een hoofddoek ook veel kunnen.”

“Ik wil mezelf bewijzen mét hoofddoek.”

9,7% van de leerlingen wil gaan verder studeren omwille van kennisverruiming.

“Ik vind studeren erg belangrijk want ik wil altijd nieuwe kennis op doen.”

9,7% van de leerlingen wil een studie volgen om later (financieel) onafhankelijk te kunnen zijn.

“Ik wil onafhankelijk en zelfstandig zijn, zoals de vrouwen van de profeet.”

4,9% van de leerlingen zal een studie volgen omwille van de ouders.

3,9% van de leerlingen gaf aan een studie te willen volgen om een bijdrage te kunnen leveren aan de maatschappij.

“Ik wil graag een job uitoefenen om mijn steentje bij te dragen aan deze maatschappij en ik vind het heerlijk om nieuwe dingen bij te leren.”

“Omdat ik als een moslima met hoofddoek ook kan laten zien dat wij ook een plaats in de maatschappij kunnen nemen.”

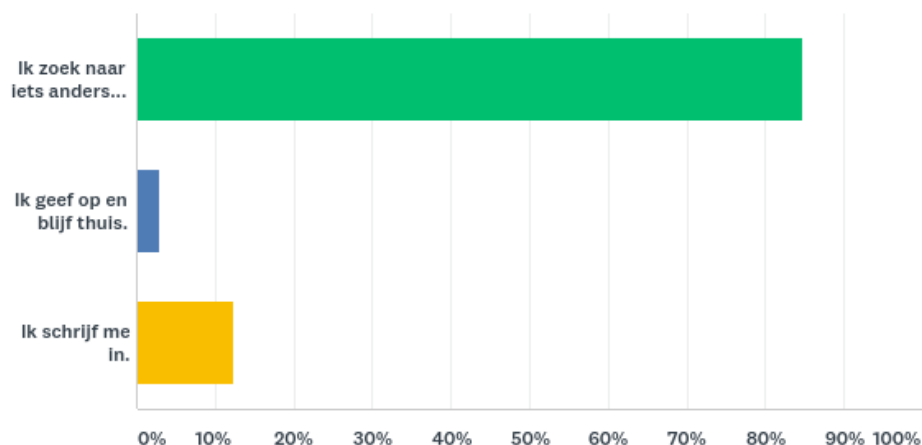
De antwoorden van de leerlingen die niet willen verder studeren zijn onder te verdelen binnen 2 categorieën.

- 4,9% van de leerlingen geeft aan liever meteen te gaan werken na de middelbare school, hieronder vallen ook een aantal die een eigen bedrijf willen opstarten.
- 2,9% van de leerlingen geeft aan niet te willen studeren omdat ze ervan uit gaan toch geen kans te krijgen op de werkvloer later omwille van de hoofddoek. Ook onder deze groep zijn er een aantal die aangeven een eigen bedrijf op te willen starten.

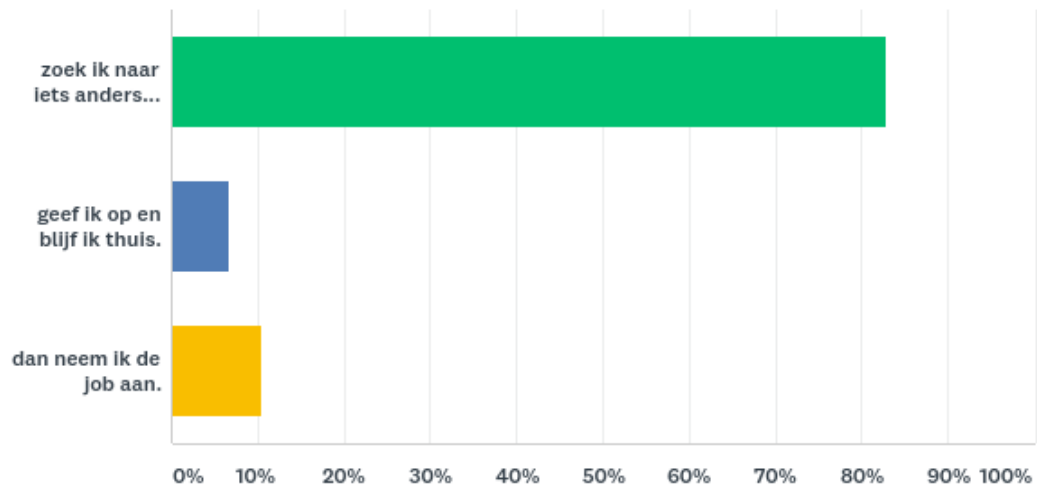
“Ik wil niet studeren om mijn hoofddoek uit te doen, ik start iets voor mezelf en bewijs me zelf.”

Ik vroeg de leerlingen welke kijk ze hebben op de toekomst wat betreft een job. 58,10% van de leerlingen heeft een droomjob voor ogen. 40,95% van de leerlingen weet nog niet wat voor job ze later willen en 0,95% van de leerlingen wil later niet werken.

Wanneer de hoofddoek in een toekomstige job niet toegestaan is kiest 82,86% van de leerlingen ervoor om verder te zoeken naar een andere job waar ze wel de hoofddoek mogen behouden. 6,67% van de leerlingen geeft op en 10,48% van de leerlingen kiest ervoor om de job toch aan te nemen, ondanks het verbod op het dragen van de hoofddoek.

Wanneer de leerlingen voor de keuze staan om zich in te schrijven voor een toekomstige studie en daar de hoofddoek niet is toegestaan voor bepaalde lesonderdelen of stages dan kiest 84,8% ervoor om een andere studie te zoeken, 2,9% van de leerlingen zou opgeven en 12,4% van de leerlingen zou zich toch inschrijven, ondanks het verbod op het dragen van de hoofddoek.

10 Analyse van de resultaten

In dit onderdeel ga ik de resultaten van de enquêtes linken aan de theorieën die ik verzameld had. Ik wil op zowel psychologisch als professioneel niveau een schets kunnen maken van de effecten van het hoofddoekenverbod op de moslimleerlingen.

Om de theorie te kunnen toetsen aan de resultaten van de enquêtes behoud ik dezelfde volgorde als het theoretisch deel.

10.1 Analyse psychologische invloed van het hoofddoekenverbod

10.1.1 Inleiding

Aan de hand van dit onderzoek wou ik te weten komen of het hoofddoekenverbod enige invloed had op de psychologie van de adolescente moslima's uit de derde graad van het secundair onderwijs. Ik wou graag te weten komen hoe de meisjes zich voelen, of er sprake is van een beperking of meerwaarde, of het enig effect heeft op hun motivatie en hoe ze er mee omgaan. Omdat het om adolescenten gaat is het verband met de ontwikkelingspsychologie vanzelfsprekend. De adolescenten zitten namelijk in de midden en in de late adolescentiefase waarbij ze hun identiteit nog ontwikkelen. Daarnaast wou ik weten in hoeverre het hoofddoekenverbod een effect kan hebben op de identiteitscrisis en hoe het zit met de morele ontwikkeling.

Doormiddel van enquêtes is het uiteraard niet mogelijk een psychologische diagnose te stellen, noch om langdurige gevolgen te ontdekken. Uit de resultaten van de dataverzameling heb ik wel gevolgen op korte termijn ontdekt die gelinkt zijn aan het verbod op het dragen van de hoofddoek.

10.1.2 Ontwikkelingspsychologie

Binnen de ontwikkelingspsychologie staat de identiteit centraal, de doelgroep van dit onderzoek zijn moslimleerlingen in de midden en late adolescentiefase. De link tussen de hoofddoek en de identiteit van de adolescent is zeer prominent. Uit het onderzoek blijkt dat de hoofddoek een eerste betekenis toegekend krijgt als zijnde een deel van de identiteit bij 33,3% van de ondervraagde leerlingen. 54,3% van de ondervraagde leerlingen geeft zelfs aan dat de hoofddoek een bepaalde betekenis gehad heeft tijdens haar identiteitsontwikkeling.

10.1.3 De identiteitsontwikkeling

De adolescenten uit de laatste jaren van het secundair onderwijs verlopen de fase waarin ze meer besef krijgen en verantwoordelijkheid, ook de zoektocht naar de plaats in de maatschappij gebeurt in deze fase. In de resultaten van de enquêtes zien we dit terugkomen in de plannen die de leerlingen hebben en hoe ze nadenken over de toekomst. We zien de jonge moslima's nadenken over hoe ook zij een plaats in de maatschappij willen verwerven. Vaak gaat dat gepaard met het bedenken van alternatieven die hen in staat zullen stellen om de hoofddoek te mogen dragen in deze volgende levensfase.

“Verder studeren om een eigen onderneming te starten, zodat ik op mijn eigen werkplaats mijn hoofddoek kan dragen en ook dames aan kan nemen die welkom zijn met hoofddoek.”

Binnen de identiteitsontwikkeling zijn er vier factoren die invloed hebben op de ontwikkeling van de adolescent. Deze vier factoren zijn biologische factoren, sociale factoren, historische factoren en bijzonderheden uit de individuele levensgeschiedenis. In mijn theoretisch deel haalde ik deze theorie aan omdat ik een eventueel verband zag tussen deze vier factoren en de invloed die het hoofddoekenverbod zou kunnen hebben hierop. Uit het onderzoek blijkt voornamelijk de sociale factor een grote rol te spelen in functie van het hoofddoekenverbod. Tijdens de adolescentiefase van de moslimmeisjes kunnen zij namelijk op zoek gaan naar de middenweg die ze willen nemen. De middenweg van verwachtingen, eisen, mogelijkheden en rollen tussen de schoolcultuur en hun eigen cultuur of religie. Echter is het vinden van deze middenweg enorm moeilijk voor veel leerlingen die een hoofddoek dragen.

“Ik kan niet kiezen wat ik voor mezelf wil.”

“Er zijn verschillende gevolgen verbonden aan dergelijk verbod waar geen rekening mee wordt gehouden. Het onderwijs kan absoluut niet verwachten dat jonge leerlingen hun cultuur of religie gaan afstaan in ruil voor kwalitatief onderwijs. We dienen de leerlingen juist kwalitatief onderwijs te bieden om wie ze zijn ongeacht religie of afkomst.”

Er komen heel wat gevoelens kijken bij de ‘keuze’ die de meisjes maken om op school hun hoofddoek af te doen. Dit wegens het feit dat ze niet kunnen zijn wie ze willen zijn, ze moeten een deel van hun identiteit camoufleren en dat heeft effect op hun psychische welzijn. Tijdens het onderzoek waarin 105 meisjes bevestigd werden, haalden ze maar liefst 54 maal het woord ‘vernederd’ aan. Het woord ‘verdrietig’ of ‘droevig’ werd 14 maal gebruikt in de antwoorden en 19 keer werd gezegd zich ‘niet goed’ te voelen. Hieronder staan de overige emoties die de leerlingen voelen in hun schoolomgeving, het gaat hier om een groot deel van de bevestigde leerlingen wetend dat 17,1% zich niet goed voelt op school vanwege het hoofddoekenverbod, 2,8% voelt zich niet goed vanwege pesterijen omwille van de hoofddoek, 14,3% voelt zich niet goed omdat ze zichzelf niet kunnen zijn en 6,7% van hen voelt zich niet goed omwille van discriminatie of racisme.

“Ik voel me onderdrukt.”

“Ik voel me constant bekeken.”

“Ik voel me slecht.”

“Ik voel me niet in een democratisch land.”

“Ik voel me gekleineerd.”

“Ik voel me niet goed.”

“Ik voel me minder op mijn gemak.”

“Ik voel me droevig.”

“Ik voel me een gevangene.”

“Ik voel me onzeker.”

“Ik voel me niet vrij.”

“Ik voel me enorm gediscrimineerd.”

“Ik voel me niet goed in mijn vel.”

“Ik voel me naakt.”

“Ik voel me minderwaardig en verdrietig.”

“Ik voel me minder mezelf.”

“Ik voel me vernederd.”

“Ik voel me vreemd.”

“Ik voel me niet fijn.”

“Ik voel me boos en verdrietig.”

*“Ik voel me niet altijd welkom.”
“Ik voel me zwak.”*

*“Ik voel me buitengesloten.”
“Ik voel me triestig.”*

Cultuur en sociale structuren hebben een grote invloed op hun gedrag en identiteitsontwikkeling, daarom speelt voor deze meisjes de sociale factor een grote rol. Het effect op korte termijn is dat de leerlingen te maken krijgen met een aantal negatieve emoties in de schoolomgeving. Ze gaan op zoek naar waar ze bij horen en welke middenweg ze nemen, het is moeilijk voor hen en weegt zwaar op hun emoties.

Ik stelde als hypothese dat binnen de vier factoren die een invloed hebben op de identiteitsontwikkeling ook de bijzonderheden uit de individuele levensgeschiedenis gelinkt kunnen worden aan het hoofddoekenverbod. Dit omdat elk individu de hoofddoek, de waarde ervan en het moeten afdoen ervan anders ervaart. Uit het onderzoek blijkt dat het voor een kleine minderheid geen probleem is om de hoofddoek af te doen, anderen omschreven het als ‘oorzaak van depressie’ of ‘schooltrauma’. Het is een individuele ervaring die niet noodzakelijk gedeeld kan worden met anderen. Voor degenen die het als een traumatische gebeurtenis ervaart heeft het wel degelijk invloed op hun identiteitsontwikkeling, ze kunnen er zelfs op lang termijn de gevolgen van dragen. Een voorbeeld hiervan is schooluitval door de depressie of negatieve gevoelens, met als gevolg nog minder kansen op de arbeidsmarkt.

“Vroeger had het wel emotionele invloed op me, nu niet. Ik ging altijd huilen toen ik moest aanhoren dat ik mijn ‘doek’ af moest. Middelbare schooltrauma...”

10.1.4 Identiteitscrisis

Voor 33,3% van de leerlingen heeft de hoofddoek een eerste betekenis als zijnde ‘deel van mijn identiteit’ en voor 54,3% van de ondervraagde leerlingen heeft de hoofddoek een betekenis gehad tijdens haar identiteitsontwikkeling. Volgens de psychoanalist Erikson verwerven we onze identiteit tijdens de adolescentie, er zijn vier aspecten nodig om deze identiteit op een goede manier te bekomen.

Ten eerste is er een besef van continuïteit dit wil zeggen dat de adolescent dezelfde persoon blijft wanneer hij of zij toch verschillende rollen moet aannemen. Voor deze moslimleerlingen wordt dit dagelijks verstoord door het om en af doen van de hoofddoek. Op school moeten ze uiteraard een andere rol aannemen, maar deze is niet continue aan hun identiteit.

“Je kan gewoon jezelf niet zijn. Je moet verplicht je eigen persoonlijkheid aanpassen en je voordoen als iemand anders, zodat de rest er gelukkig mee kan zijn. Terwijl jij achterblijft met de pijn en onderdrukking. Ze zeggen dat moslims onderdrukt worden, JA, ze worden inderdaad onderdrukt door scholen om verplicht iemand te moeten zijn die je niet bent.”

Ten tweede is er het besef van herkenning en erkenning nodig. Het besef dat de omgeving de adolescent als uniek persoon, met een persoonlijke levensstijl herkent en erkent. Ook hier zien we een frictie met ervaringen van de moslimleerlingen. De meeste ondervraagde leerlingen die op scholen zitten waar het dragen van een hoofddoek niet is toegestaan voelen

zich niet herkend en erkend. Daarnaast lijdt hun zelfbeeld onder het feit dat ze de hoofddoek moeten afdoen op school.

“Het breekt je mentaal, want je kunt jezelf niet zijn. Je zelfbeeld lijdt eronder. Je echte ‘ik’ word niet geaccepteerd.”

“Ik moet me als iemand voordoen die ik niet ben. In het begin kwam ik elke dag huilend thuis... Na een tijdje raakte ik eraan gewend, omdat ik met de gedachtes rondliep: “Ze zullen het nooit accepteren”

Het derde aspect om op een goede manier de identiteit te bekomen, is het besef van innerlijke vrijheid en afhankelijkheid te hebben en het erkennen van de persoonlijke sterktes en zwaktes. Nogmaals zien we een wrijving met de ervaringen van de leerlingen. Uit het onderzoek blijkt dat 74,3% van de leerlingen persoonlijke beperkingen ervaart door het hoofddoekenverbod. Met andere woorden, ze ervaren een inperking van hun vrijheid. Het gaat hier om zowel praktische beperkingen als beperkingen in het psychologisch welzijn. Het niet kunnen dragen van de hoofddoek heeft voor vele meisjes als gevolg een effect op hun motivatie.

“Er is een beperkte schoolkeuze voor mij.”

“Er is een beperkte stageplaatskeuze voor mij.”

“Ik kan mezelf niet bewijzen.”

“Ik voel me onrechtvaardig behandeld.”

“Ook moslima’s die een hoofddoek dragen willen zich ontplooien.”

Tenslotte is er het aspect ‘het besef van een zinvolle toekomst’ hebben. Dit wil zeggen dat de adolescent bepaalde doelen heeft waarnaar ze leeft op dat moment. Hier zien we ook wrijving met de ervaringen van de hoofddoek dragende leerlingen. Opmerkelijk is dat de leerlingen hierin creatief zijn en het verbod op het dragen van een hoofddoek hen niet tegenhoudt om hun doelen na te streven. 2,9% van de leerlingen geeft de hoop echter op voorhand al op en wil niet verder studeren omdat ze later hoogstwaarschijnlijk niet met een hoofddoek zullen kunnen werken.

We kunnen concluderen dat in elk van de vier aspecten die invloed hebben op het vormen van de identiteit al wrijving kan zijn. Dit is uiteraard voor elk individu verschillend. We gaan een stap verder en een diepere kijk nemen op hoe het dan zit met identiteitscrisisen. Mijn hypothese was dat er in zeven van de negen gebieden waarin een identiteitscrisis kan ontstaan een hogere kans bestaat voor meisjes die de hoofddoek moeten af doen op school. Deze gebieden heeft Erikson ingedeeld in: tijdsverwarring, verlegenheid, rolfixatie, werkverlamming, biseksuele verwarring, autoriteitsverwarring, verwarring van waarden, negatieve identiteit en kunstmatige identiteit. De gebieden waarin een hoofddoekenverbod zou kunnen spelen zijn verlegenheid, rolfixatie, werkverlamming, autoriteitsverwarring, verwarring van waarden en negatieve identiteit.

Het gebied verlegenheid kan zeker een oorzaak zijn voor een identiteitscrisis bij de jonge moslima's. De gevoelens die de leerlingen ervaren wanneer ze de hoofddoek moet uitdoen op school vallen onder dit gebied. Het gaat hier om gevoelens van vernedering, schaamte, schuld en minderwaardigheid. Deze gevoelens komen allemaal terug in de getuigenissen van de leerlingen.

"Ik voel me bekeken en vernederend en ik schaam me wanneer ik de school binnenkom en de school verlaat."

De kans op rolfixatie is groter wanneer de leerling in een ander luik ook al een identiteitscrisis ervaart (zoals bijvoorbeeld verlegenheid). Ik stelde als hypothese dat de leerlingen binnen het schoolgebeuren niet graag meerdere rollen opnemen zoals aan vrijwillige buitenschoolse activiteiten participeren. Uit het onderzoek blijkt dat 41% van de leerlingen niet gemotiveerd is om deel te nemen aan buitenschoolse activiteiten wegens het hoofddoekenverbod. Meisjes die daarentegen wel hun hoofddoek mogen dragen tijdens buitenschoolse activiteiten voelen zich juist meer gemotiveerd om deel te nemen.

Werkverlamming wil zeggen dat de adolescent niet in staat is om werkidentiteit te ontwikkelen. Hieraan link ik de gevoelens ten opzichte van de school, deze zijn steeds indirect gelinkt aan de prestatie van de leerling en het perspectief op de toekomst wat betreft studeren en een job. Ik stelde als hypothese dat de leerlinge die gedwongen wordt haar hoofddoek af te doen op school deze gevoelens van ongelijkheid en minderwaardigheid kan ervaren. Het plezier van naar school te gaan kan hierdoor worden ingeperkt. Daarnaast wordt de motivatie om verder te studeren en te werken hierdoor belemmerd. Na het analyseren van de resultaten blijkt dat hier maar klein percentage aan toegeeft. Veel moslimleerlingen zijn creatief in het bedenken van alternatieven om te kunnen werken mét een hoofddoek en ontwikkelen zo toch een werkidentiteit. Wanneer de leerlingen voor de keuze staan om zich in te schrijven voor een toekomstige studie, en daar de hoofddoek niet is toegestaan voor bepaalde lesonderdelen of stages, dan geeft 2,9% van de leerlingen het studeren op. Wanneer de hoofddoek in een toekomstige job niet toegestaan is, dan geeft 6,67% van de ondervraagde leerlingen het werken op.

Autoriteitsverwarring is terug te zien in het onderzoek. Leerlingen halen aan zich in de steek gelaten te voelen door het systeem, zich zwak te voelen en discussies of woordwisselingen met leerkrachten te hebben, vanwege het hoofddoekenverbod.

"Het niet geaccepteerd voelen en in de steek gelaten door de overheid en nog belangrijker door de leerkrachten, waardoor dat veel moslimkinderen niet naar school willen gaan."

"Het is zo moeilijk om je steeds weer te moeten verdedigen als je weer eens gepest wordt door medeleerlingen of benadeeld door een leerkracht..."

"Ik voel me zwak door het hoofddoekenverbod. Ik kan daar niet terug op in gaan. 'Als het u niet aanstaat, verander je van school!'"

Het verwarren van waarden is dat de adolescent niet in staat is te voldoen aan bepaalde waarden uit de samenleving. Zoals de hoofddoek uit doen op school en daarmee de eigen waarden schenden of de hoofddoek tegen de regels in toch aandoen en dan niet voldoen aan de waarden en regels van de samenleving. Veel waarden die de leerlingen in het onderzoek aangeven komen overeen met de waarden van scholen zoals verdraagzaamheid, rechtvaardigheid en respect. Toch zijn er enkele waarden die opvielen in de resultaten van het onderzoek. Deze waarden zijn namelijk geloof en diversiteit. Daarnaast kan men de vraag stellen in welke mate de waarden en normen van de familie en cultuur geschonden worden bij het afdoen van de hoofddoek en welke gevolgen deze kan hebben voor de leerling. 4,8% van de meisjes geven invloed van familie of cultuur aan als een van de redenen dat ze begonnen met het dragen van een hoofddoek. Hieronder lijdt de culturele identiteit van de jongeren. Er zijn tegenstrijdige waarden in het dragen van de hoofddoek voor hen. Jongeren van etnische minderheidsgroepen hebben veelal meer moeite met de zoektocht naar een eigen identiteit juist omwille van deze tegenstrijdigheden. De maatschappij streeft naar het smeltkroesmodel, mensen van een andere afkomst behouden een aantal privileges van hun eigen cultuur en gaan voor de rest op in de dominante cultuur (Samir, 2012). De jongeren worden vooral geduwd naar de assimilatie in dit model. Een middenweg zou zijn als de jongeren een biculturele identiteit zouden mogen hebben. Hierbij hebben de jongeren hun eigen cultuur en nemen zij dingen over uit hun eigen cultuur terwijl ze nog steeds bij de dominante cultuur kunnen behoren, zonder een keuze te moeten maken tussen beide. In het onderzoek zag ik meerdere meisjes vertellen dat ze voelen dat ze een keuze moeten maken tussen de culturen en zichzelf niet kunnen zijn. Enkele meisjes gaven ook aan de hoofddoek niet te dragen vanwege de dominante cultuur en de gevolgen van het dragen van een hoofddoek voor de werkvloer later (Feldman R. S., 2007).

Het aannemen van een negatieve identiteit is een reactie op het niet kunnen realiseren van bepaalde verwachtingen of idealen binnen de samenleving of de omgeving, dit kan leiden tot ongewenst gedrag. Uit het onderzoek heb ik geen ongewenst gedrag zoals spijbelgedrag kunnen afleiden. Ik heb de emoties en gedachten van de leerlingen kunnen vastleggen, niet de gedragingen.

10.1.5 Identiteitsstatussen

Wat betreft de identiteitsstatus van de jongeren kunnen we uit de getuigenissen van de leerlingen concluderen dat ze zich vooral vaak beperkt voelen in hun zoektocht en uiting van de identiteit. Dit kunnen we linken met 'Identity foreclosure', de status waarin een jongere zich bevindt wanneer hij of zij zelf niet de keuzes mag maken en zich moet aanpassen aan de verwachtingen van anderen. Dit valt ook onder het zich moeten aanpassen aan het schoolreglement. Jongeren hebben immers tussen 32 en 36 uur per week les en besteden een groot deel van hun tijd op school. De ontwikkelingsmogelijkheden van de jongere worden in deze status gedeeltelijk afgesloten.

10.1.6 Sociale omgeving en identiteitsontwikkeling

De sociale omgeving van een adolescent is zeer belangrijk, het beïnvloed de identiteitsontwikkeling. Zoals hierboven al vermeld staat spendeert de gemiddelde leerling een 32 a 36 uren per week op school, een groot deel van de tijd dus. De sociale omgeving bestaat uit verschillende ecosystemen, de school bevindt zich voornamelijk in het microsysteem en het exosysteem. Dat wil zeggen dat de jongere enorm beïnvloed wordt op school tijdens de ontwikkeling van de identiteit. Hierbij hebben we in het theoretisch deel al gezien dat twee factoren belangrijk zijn: activering en bevestiging. We zien bij jongeren dat ze bij een positieve benadering en motivatie de zelfstandigheid en verantwoordelijkheid wordt bevorderd. Wanneer dit niet gebeurt kan het zijn dat de jongere zich gaat afzetten tegen de sociale omgeving (Bronfenbrenner, 1979). Daarom is het belangrijk om meisjes met een hoofddoek positieve bevestiging te geven van hun identiteit en hun kunnen. Zo zijn ze gemotiveerd om hun zelfstandigheid en verantwoordelijkheid te ontwikkelen. Het verbieden van het dragen van de hoofddoek kan negatieve invloed hebben op deze motivatie.

Wat ik hiervan terugzie in de resultaten van het onderzoek is dat de moslima's zich vaker niet gemotiveerd voelen op scholen waar het hoofddoekenverbod geldt, dan moslima's die studeren op scholen waar ze hun hoofddoek mogen dragen. Deze bevestiging hebben veel moslima's aangehaald en dit hebben zij nodig om zich te kunnen ontwikkelen. De sociale omgeving, in dit geval de schoolomgeving, geeft aan maar liefst 15,2% van de bevroegde leerlingen het gevoel gediscrimineerd te worden of zich minderwaardig te voelen door het hoofddoekenverbod. Een heel aantal leerlingen antwoordde ook dat het hoofddoekenverbod hen demotiveert om naar school te gaan. 41% van de leerlingen geeft aan niet gemotiveerd te zijn om deel te nemen aan buitenschoolse activiteiten wegens het hoofddoekenverbod. Meisjes die daarentegen wel hun hoofddoek mogen dragen tijdens buitenschoolse activiteiten voelen zich juist meer gemotiveerd om deel te nemen (Bronfenbrenner, 1979). Hieruit kunnen we dus vaststellen dat het verbod een averechts effect heeft. Het doel van het onderwijs is jongeren te motiveren en jongeren te helpen in de ontwikkeling tot volwaardige zelfstandige jongvolwassenen. In dit geval echter zorgt het onderwijssysteem met een verbod op het dragen van de hoofddoek voor demotivatie in plaats van motivatie.

Het is dus de bedoeling dat adolescenten door activering en bevestiging zelfstandiger en verantwoordelijker worden. In het kader van de studie betekent dit dat ze goede schoolresultaten moeten behalen en zich richten op de toekomst. Ze dienen een verantwoorde keuze te maken wat betreft hun toekomstige studies of job. Een klein percentage van de bevroegde leerlingen kunnen we zetten onder de leerlingen die 'zich afzetten tegen de sociale omgeving'. Het gaat hier om leerlingen die door het tekort aan die bevestiging niet het sociaal wenselijk gedrag vertonen 'studeren en werken'. Zij geven de hoop juist op en grijpen, of krijgen, de kans niet om zichzelf te ontplooien. Het gaat hier om 2,9 van de leerlingen die de hoop op een hogere studie opgeven omdat ze de kansen zeer klein zien om ooit aan werk te geraken met een hoofddoek.

“Ik heb geen plannen want ik word toch nergens geaccepteerd hoe ik ben. En ze kijken toch alleen maar uiterlijk in plaats van kwaliteiten. Wij krijgen helaas nooit de kans en dit doet me pijn.”

Ondanks dat veel meisjes aanhalen zich niet geapprecieerd en geaccepteerd te voelen, is het opvallend hoe veel van hen juist zeer gemotiveerd zijn. Juist omdat ze de bevestiging van de omgeving niet krijgen streven ze naar doelen waaraan ze een eigen draai aan geven. Ze wensen daarom een eigen onderneming te starten in de toekomst of kiezen ervoor te veranderen van school.

*“Ik heb het gevoel dat ik op ***(school) meer begrepen wordt. Ze zetten zich in om je te begrijpen en ze accepteren je hoe je bent, op de ***(school) had ik totaal geen gevoel van begrip noch acceptatie. Er werden alleen maar opmerkingen gegeven omtrent mijn hoofddoek. Elke dag opnieuw! Door zowel leerkrachten als leerlingen.”*

“Verder studeren om een eigen onderneming te starten zodat ik op mijn eigen werkplaats mijn hoofddoek kan dragen en ook dames aan kan nemen die welkom zijn met hoofddoek (uiteraard ook degene wat het niet dragen, ik zal niemand uitsluiten want ik weet hoe het voelt om uitgesloten te worden.)”

“Mijn eigen bedrijf beginnen waar ik WEL mijn hoofddoek mag oplaten, en dames kan aannemen die hun hoofddoek kunnen oplaten.”

“Eigen bedrijfje vanuit thuis en blijven studeren.”

“Verder studeren en zelfstandig wat oprichten.”

“Nu wil ik een betere richting ingaan waar ik mijzelf kan zijn (door zelfstandig te werken of naar het buitenland verhuizen)”

De eerste stap die vaak genomen wordt om te voorkomen dat men in een sociale omgeving beland waarin men die negatieve invloed ervaart is het streven naar doelen waar men niet meer in die situatie terecht komt. Het ontwijken van de negatieve bevestiging kwam voornamelijk ook terug in de vraag of het al dan niet mogen dragen van de hoofddoek een invloed heeft op een studiekeuze of een jobkeuze. Wanneer de leerlingen voor de keuze staan om zich in te schrijven voor een toekomstige studie en daar de hoofddoek niet is toegestaan voor bepaalde lesonderdelen of stages dan kiest 84,8% er namelijk voor om een andere studie te zoeken.

10.1.7 Morele ontwikkeling

De leerlingen die ondervraagd werden bevinden volgens de psycholoog Kohlberg zich in het laatste niveau van de morele ontwikkeling. Dit heet het postconventioneel niveau. In dit niveau ontwikkelt het autonome en principiële aspect zich bij de adolescent (L. Verhofstadt-Deneve, 2003).

In dit stadium van de morele ontwikkeling bevindt de jongere zich eerst in de legale sociaal-contractorïëntatie, dit is de fase waarin de adolescent zijn eigen waarden ontwikkelt. Ik vroeg de leerlingen wat hun belangrijkste waarden zijn en deze zijn eerlijkheid, respect, gelijkheid,

vrijheid, diversiteit, geloof, verdraagzaamheid en rechtvaardigheid. Grotendeels komen deze waarden overeen met de directe sociale omgeving, toch zijn er enkele botsingen. De waarden waar de adolescenten over gaan nadenken zijn in sommige gevallen principes die men anders inziet dan bijvoorbeeld het schoolbestuur. Jonge moslima's werpen een kritische blik op de waarden die de samenleving hanteren.

“Het doet mij enorm pijn om te zien in wat voor oneerlijke samenleving dat wij moeten leven.”

“Ik vind het onrechtvaardig. Ik krijg het gevoel alsof mensen heel erg slecht kijken tegen de mensen met hoofddoek.”

Jongeren gaan in deze fase zelf ook uitmaken wat wel en niet goed is ondanks de sociaal gangbare normen. In 2013 werd het verbod op het dragen van religieuze symbolen aangekondigd en gaf Raymonda Verdyck, afgevaardigd bestuurder van het gemeenschapsonderwijs, twee redenen aan voor het invoeren van dit verbod. Namelijk pluralisme en openheid (VRT, 2013). Het pluralisme is een sociale wetenschap of filosofie dat als uitgangspunt heeft dat verschillende culturele en sociale (belangen)groepen in een samenleving naast elkaar bestaan. Deze verschillende culturen zouden moeten worden herkend én erkent.

Dit pluralisme is een van de waarden die schuilt achter het hoofddoekenverbod. 87,62% van de ondervraagde leerlingen is het niet eens met dit verbod en begrijpen deze waarden ook niet. Dat wil zeggen dat de waarden op een andere manier geïnterpreteerd en beleefd worden. 7,62% begrijpt de waarde wel die erachter schuilt en zijn het toch niet eens met het verbod. De adolescenten geven denken zelf kritisch na over de invulling van bepaalde waarden in hun omgeving en het verbod op het dragen van een hoofddoek krijgt hierbij een andere betekenis voor hen. De achterliggende waarden die leerlingen aanhaalden in een vraag waarbij ik hen de mogelijkheid gaf het nut van het hoofddoekenverbod te bespreken zijn de volgende: verdeeldheid en onverdraagzaamheid, onderdrukking van de moslimleerlinge als persoon, onrechtvaardigheid, ongelijkheid, inbreuk op de multiculturele samenleving, discriminatie.

De waarde van het pluralisme waarin de verschillende culturen erkend worden zien de moslimleerlingen absoluut niet ten rechte komen doormiddel van het hoofddoekenverbod. Volgens hen is het net een tegenstelling van deze waarde.

De zesde fase de universele ethisch-principiële oriëntatie. Het is in deze fase dat de meisjes die hoofddoek dragen zich gaan afvragen waarom er een hoofddoekverbod is en waar dit ingaat op hun rechten. Ze leggen ze dit naast hun eigen principes. Hun religieuze overtuiging speelt hierbij een rol. Gevoelens van schuld en verdriet komen hierbij kijken. Volgens Kohlberg is deze fase de fase waar constant dilemma's spelen in de gedachten van de adolescent. Het verbod op het dragen van een hoofddoek is een oorzaak van deze dilemma's. De eigen principes botsen op de norm van de school en zelfs van de maatschappij. Het voortdurend geconfronteerd worden hiermee kan de jongere in disbalans brengen. Elke dag dient het meisje haar eigen principes te overtreden om conform te zijn aan de norm van de school.

Overwegingen om conform te blijven aan oftewel de verwachting van de school oftewel aan de eigen principes zorgen voor ware gewetensbeslissingen. Dit zien we terugkomen wanneer ik de leerlingen vroeg of het hoofddoekenverbod al dan niet een invloed zou hebben op de zoektocht naar een studie of job. Meer dan 80% van de leerlingen geven aan voor zowel studie als een job naar iets anders te zoeken waar ze wel een hoofddoek mogen dragen. Dat neemt niet weg dat de adolescenten deze keuze zo snel maken, het is een proces van afwegen en nadenken.

10.1.8 Evenwicht tussen hoofd en hart

De gewetensbeslissingen van de postconventionele ontwikkeling kunnen emoties met zich meebrengen. Wanneer iemand erg veel emoties ervaart kan dit een negatieve invloed hebben op de leerervaring en concentratie van de leerling (Wal, 2001). Uit het onderzoek blijkt dat toch een groot deel moeite heeft met het dagelijks verwijderen van de hoofddoek aan de schoolpoorten. Uit mijn bevraging bleek dat de meisjes, die op scholen zitten waar het verbod op het dragen van religieuze symbolen geldt, veelal negatieve emoties ervaren omwille van die botsende waarden.

“Minderwaardig, onderdanig, verdrietig, incompleet.”

“Daarom dat ik ook niet graag naar school ga. Ik mag niet zijn wie ik wil zijn. Dit noemen wij discriminatie!”

“Onderdrukt, verdrietig, buitengesloten etc.”

“Vernederend, leeg, geschaad en niet goed in mijn vel.”

10.1.9 Conclusie

Wat betreft de identiteitsontwikkeling van de adolescente moslima kunnen we concluderen dat het verbod op het dragen van een hoofddoek een effect heeft. Een negatief effect dan wel. Voornamelijk wordt de hoofddoek door meer dan de helft van de moslima's beschouwd als een deel van de identiteit. Deze wordt hen op school ontnomen waardoor er een heel aantal negatieve emoties ontstaan. Deze gaan van schaamte en vernedering tot boosheid en zich niet geaccepteerd voelen. Net zoals de ervaring van het dragen van de hoofddoek verschilt ook per persoon de ervaring van het moeten afdoen van de hoofddoek. Van de vier factoren die invloed hebben op de identiteitsontwikkeling kunnen we met zekerheid zeggen dat de sociale factor de grootste impact heeft in het verhaal van het hoofddoekenverbod. De school is een sociale structuur die er voor zorgt dat deze leerlingen verschillende negatieve emoties ervaren. De emoties kunnen zelfs oplopen tot aan depressies of trauma's. Adolescenten hebben nood aan positieve bevestiging van hun sociale omgeving. Moslima's lopen dit op school mis, ze ervaren het tegenovergestelde. 15,2% van de leerlingen voelt zich gediscrimineerd of minderwaardig. De grootste invloed echter is de demotivatie die heerst bij de leerlingen, zo is bijvoorbeeld 41% van hen niet gemotiveerd om te participeren aan buitenschoolse activiteiten. De jonge moslima's ontwijken vervolgens in hun volgende

levensstappen de negatieve bevestiging door bewust op zoek te gaan naar studies en jobs waar ze hun hoofddoek mogen dragen.

54,3% van de leerlingen gaf aan dat ze de hoofddoek ervaren als een deel van hun identiteit. Om een goede identiteit te volbrengen tijdens de adolescentiefase zijn volgens psychoanalist Erikson vier aspecten nodig. Dit zijn 'het besef van continuïteit', 'het besef van herkenning en erkenning', 'het besef van innerlijke vrijheid en afhankelijkheid' en 'het besef van een zinvolle toekomst'. Wanneer er iets misloopt in deze vier aspecten wordt het moeilijker om een goede identiteit te bekomen. Uit het onderzoek kunnen we concluderen dat in alle vier de aspecten wrijvingen ontstaan door het hoofddoekenverbod, wat het ontwikkelingsproces belemmert.

Identiteitscrisisen ontstaan in verschillende gebieden volgens Erikson. In het totaal zijn er negen gebieden. Vijf van deze gebieden zijn gevoeliger bij de meisjes die een hoofddoek dragen. De gevoeligheid in deze gebieden wil zeggen dat er meer kans is op een identiteitscrisis. Uit het onderzoek bleek dat er in het gebied 'verlegenheid' al een alarmbel gaat rinkelen wegens de vele gevoelens die de leerlingen omschreven. Deze gevoelens komen terug op 'verlegenheid', het gaat hier om vernedering, schaamte, schuld en minderwaardigheid. In het gebied 'rolfixatie' loopt het ook mis vanwege de verminderde participatie en motivatie van de moslima's. Een derde gebied waar het mis gaat is 'werkverlamming', het is voor de leerlingen moeilijk om door school een werkidentiteit te ontwikkelen. Echter is het opvallend dat er veel alternatieven en creativiteit aan te pas komt opdat de leerlingen toch hun doelen kunnen bereiken. Een vierde gebied is 'de autoriteitsverwarring', uit de bevraging blijkt dat leerlingen ook hier mee worstelen. Het hoofddoekenverbod zorgt ervoor dat ze zich in de steek gelaten voelen door de overheden. Daarbij ontstaan er discussies omwille van het verbod. Een vijfde gebied is 'het verwarren van waarden'. Hier zien we een wrijving doordat er enkele waarden als belangrijk ervaren worden door de leerlingen maar niet door de school. Het gaat hier over geloof en diversiteit. We kunnen concluderen dat in minstens vijf van de negen gebieden er een hogere gevoeligheid ligt voor identiteitscrisisen bij meisjes die de hoofddoek moeten afdoen op school.

De identiteitsstatus van vele moslima's is de 'Identity foreclosure', dit kunnen we concluderen uit het feit dat ze zich beperkt voelen in het experimenteren en hun keuzes.

De morele ontwikkeling van de adolescente moslima's bevat vele vragen. Een adolescent bevindt zich in het postconventioneel niveau, het niveau waarin ze gaan nadenken over principes en waarden. Het is normaal dat adolescenten hier kritisch zijn. De meeste waarden lopen gelijk met de waarden die scholen belangrijk vinden, een verschil ligt in het belang van de waarde 'Geloof en Diversiteit'. Los van de kritiek vanuit de leerlingen is het opmerkelijk dat ze zich vooral vele vragen stellen. *"Waarom mag iedereen voluit genieten van hun vrijheid van godsdienst, meningsuiting en gelijkheid behalve deze kleine groep moslimmeisjes?"* Waarden die botsen hebben als gevolg dilemma's. Dit zorgt ervoor dat jongeren in een disbalans belanden. Zo houden meer dan 80% leerlingen rekening met het feit of ze wel of niet een hoofddoek mogen dragen bij het zoeken naar een (studenten)job of studie. Ze denken er steeds goed over na en hebben niet de volledige keuze op basis van interesse en capaciteit. Ook dit zorgt weer voor negatieve emoties waaronder demotivatie.

We kunnen besluiten uit dit onderdeel dat het hoofddoekenverbod wel degelijk invloeden heeft op psychologisch vlak. Adolescente moslima's die dagelijks de hoofddoek af moeten doen aan de schoolpoort lijden voornamelijk onder demotivatie. Ze ervaren veel negatieve emoties doordat een deel van de identiteit ontnomen wordt. Daarnaast zijn ze gevoeliger voor identiteitscrisissen vanwege de vele raakvlakken met de gebieden waarin identiteitscrisissen ontstaan

10.2 Analyse professionele invloed van het hoofddoekenverbod

10.2.1 Inleiding

De morele ontwikkeling van de adolescenten zorgt ervoor dat ze meer gaan nadenken over hun keuzes. Dilemma's zijn bijna niet te ontwijken in de postconventionele ontwikkeling. Keuzes maken tussen eigen principes en verwachtingen van de omgeving is zeker geen unieke gebeurtenis in deze fase. Op het professioneel vlak zijn er enkele zaken die we zeker niet over het hoofd mogen zien. Net zoals andere adolescenten in de derde graad van het secundair onderwijs oriënteren de moslimleerlingen zich naar potentiële studiegebieden of jobs waarvoor ze zich binnenkort kunnen aanmelden. Toch speelt het verbod op het dragen van een hoofddoek nog steeds een rol na het secundair onderwijs. Ook in het hoger onderwijs en in de beroepswereld kunnen zij nog botsen op dit verbod waarmee ze in het secundair onderwijs al mee hebben geworsteld.

In dit onderdeel ging ik op zoek naar eventuele gevolgen van het hoofddoekenverbod op professioneel vlak. Dit zijn met andere woorden effecten van het hoofddoekenverbod op de studies en beroepsleven van de adolescente moslima's. Ik wou te weten komen. In welke mate de meisjes die een hoofddoek dragen participeren aan schoolactiviteiten, hoe het zit met hun motivatie op studie- en werkgebied, welke toekomstplannen ze hebben en of het hoofddoekenverbod een invloed heeft op de school/studiekeuze en job keuze.

We zien dat de keuzes en overwegingen van de moslimleerlingen inderdaad nog veel georiënteerd zijn naar de mogelijkheden die open staan voor hen. Ze kiezen vaker voor een studie of job waar ze wel een hoofddoek mogen dragen, een kleine 10,48% van de ondervraagde leerlingen zou een job aannemen waar ze de hoofddoek moet afdoen en 12,4% van de ondervraagde leerlingen zou een studie beginnen waarin ze (gedeeltelijk) de hoofddoek moet verwijderen. Dit zijn vrij kleine aantallen wat betreft de doorstroom naar het 'volwassenleven' zonder te zoeken naar alternatieven.

Daar waar empowerment via het onderwijs goed zou zijn, hierbij verwijs ik naar 'de positieve bevestiging van het micro en exosysteem', is er een verbod op het dragen van religieuze symbolen. Waaronder voornamelijk de hoofddoek verbannen wordt, een deel van de identiteit van een heel aantal leerlingen. Het 'Comité van de rechten van het Kind van de Verenigde Naties' vroeg om het verbod niet te laten ontaarden om meisjes zo niet uit te

sluiten uit het onderwijs, echter is de zelfontscholing toegenomen sinds het verbod op het dragen van religieuze symbolen werd ingevoerd volgens Professor Liselotte Vandenbussche Arteveldehogeschool (Vandenbussche, 2007). Uit de resultaten van de enquêtes blijkt dat velen het verbod op het dragen van een hoofddoek als een aanslag op de keuzevrijheid, de maatschappelijke participatie en de intimiteit ervaren. Uit het onderzoek blijkt dat de zelfontscholing naar het hoger onderwijs toe bestaat uit 2,9% van de ondervraagde leerlingen. Zij geven aan de hoop op te geven vanwege het hoofddoekenverbod.

10.2.2 Educatieve belemmering

In het theoretisch deel zagen we hoe de hoofddoek binnen de schoolcontext een educatieve bijdrage levert in de ontwikkeling van de waarden en normen van adolescenten. Dit ging er dan meer over hoe de autochtone jongere in aanraking komen met 'het vreemde' en dit voor hen een educatieve ervaring zou zijn in het vormen van hun eigen persoonlijkheid. Echter heb ik met mijn enquêtes dit aspect niet onderzocht. Daarnaast zorgt de huidige multiculturele samenleving, waarbij verschillende religies en culturen naast elkaar en met elkaar leven, ervoor dat het onderwijs een afspiegeling wordt hiervan. Jongeren van alle verschillende culturen en religies studeren gezamenlijk aan dezelfde school, de exclusie die gemaakt wordt voor de moslima's die een hoofddoek dragen wordt door hen als discriminatie ervaren. Een van de ondervraagde leerlingen zei: *"De bedoeling van het onderwijs voor ons is om vooruitgang te kunnen boeken en in de toekomst de beste beroepen uit te kunnen voeren op basis van kennis en niet op basis van het uiterlijk. We moeten onze multiculturele samenleving weerspiegelen in bijna elk beroep, en dit kan alleen door de meisjes die een hoofddoek dragen toe te laten."*

Waar we de belemmering vooral terugzien is de keuze die hoofddoekdragende leerlingen maken in de studiekeuze. Het is een ware belemmering voor hen om niet te kunnen kiezen op basis van interesse maar ook rekening te moeten houden met het hoofddoekenverbod. Zo houdt maar liefst 88,6% van de leerlingen rekening wanneer ze een studie kiezen. De belemmering speelt niet enkel ook op de studiekeuze na het secundair onderwijs. Tijdens het secundair onderwijs kunnen we ook spreken van emotionele en praktische belemmeringen. Enkele getuigenissen hierover:

"Ik ga niet graag naar school ik wil er zelfs mee stoppen door het verbod."

"Door het verbod minimaliseren ze de kansen voor de moslima's!"

"Ik ben van school moeten veranderen waardoor ik mijn laatste jaar niet af hebben kunnen maken door het verbod, vervolgens ben ik volwassenonderwijs gaan volgen om toch mijn diploma te kunnen behalen met een hoofddoek rond mijn hoofd. En op werkgebied is er zeer weinig aanbod waar ik met een hoofddoek kan werken."

Daarnaast is er een verminderde motivatie tot het participeren in buitenschoolse activiteiten. 41% van de leerlingen is niet gemotiveerd om deel te nemen aan buitenschoolse activiteiten wegens het hoofddoekenverbod. Meisjes die daarentegen wel hun hoofddoek mogen dragen tijdens buitenschoolse activiteiten voelen zich meer gemotiveerd om te participeren.

10.2.3 Hoofddoekenverbod belemmert emancipatie

Ondanks dat ik de nadruk niet gelegd op de peergroep van de adolescenten in het onderzoek is mij wel opgevallen dat de sociale druk voor het dragen van een hoofddoek bijna niet terugkwam in de getuigenissen van de leerlingen. In tegendeel zelfs, velen van hen vertelden juist hoe het dragen van de hoofddoek een persoonlijke keuze is geweest. Ik vroeg de leerlingen wat hen getriggerd had om de hoofddoek te gaan dragen, 48,57% van de antwoorden kwam erop neer dat de jonge moslima's de hoofddoek begonnen te dragen vanwege religieuze overtuigingen.

“Ik voelde mij als moslima niet compleet zonder hoofddoek en nadat ik er veel over had gelezen en me erin verdiept, heb ik de keuze gemaakt om dit te beginnen dragen en vanaf de eerste dag voelde ik me compleet!”

17,14% van de antwoorden duiden op een persoonlijke keuze. 10,47% van de antwoorden duiden op het gevoel van bescherming, geborgenheid en veiligheid in de hoofddoek.

14,28% van de antwoorden hebben betrekking tot het zich goed voelen of persoonlijk geluk.

“Omdat ik me er goed bij voelde het is iets wat me voldoening geeft.”

Slechts 4,8% van de antwoorden had betrekking tot de sociale omgeving of de peergroup waar Fadil het over heeft.

“Ik was er klaar voor en al mijn zussen dragen het ook.”

Fadil zegt dat het onderwijs ook een signaal geeft dat het basisrecht van onderwijs enkel gewaarborgd wordt voor mensen die geen religieuze symbolen dragen. Uit de antwoorden van de ondervraagde meisjes bleek dat ook zij dat zo ervaren. De hoofddoek is voor velen van hen een deel van hun identiteit en niet iets dat ze zomaar af en op kunnen doen. Ze voelen zich vaak niet geaccepteerd en buitengesloten omdat ze niet worden aangenomen om wie ze zijn.

“Ik voel me daar slecht bij ik ben verplicht mezelf te veranderen wanneer ik mijn hoofddoek moet afdoen.”

“Ik voel ik me hierdoor niet geaccepteerd als de persoon die ik ben. Ik moet me als iemand voordoen die ik niet ben. In het begin kwam ik elke dag huilend thuis. Na een tijdje raakte ik eraan gewend omdat ik met de gedachtes rondliep als: “Ze zullen het nooit accepteren.”

Daarbij is het aspect van zich goed voelen op een school vaak gelinkt aan het al dan niet mogen dragen van de hoofddoek. In het begin van de enquête vroeg ik de leerlingen een algemene vraag: “Hoe voel je je op school”. De antwoorden zijn in de meest algemene manier op te delen in ‘leerlingen die zich goed voelen op school’ en ‘leerlingen die zich niet goed voelen op school’. Opvallend is dat 6,7% van de leerlingen die zich goed voelen op school het toestaan van de hoofddoek als reden wordt gegeven van het zich goed voelen. Daarnaast nog eens 6,7% van de leerlingen die zich goed voelen respect en acceptatie als reden geven van het zich goed voelen op school. Daarentegen zijn er de leerlingen die zich niet goed voelen op school waarvan 17,1% van hen het hoofddoekenverbod als reden geven, 2,8% van hen pesterijen

omwille van de hoofddoek aangeven, 14,3% van hen heeft het gevoel niet zichzelf te mogen zijn en 6,7% van hen voelt zich niet goed door discriminatie of racisme.

“Omdat ik onderdrukt word, ik kan mezelf niet zijn...met hoofddoek.”

Hieruit blijkt nogmaals het signaal dat de leerlingen opvangen vanuit het onderwijs, het zich niet welkom voelen, niet geaccepteerd voelen. Uit de resultaten blijkt ook de tegenstelling met de leerlingen die op school wel een hoofddoek mogen dragen. Ik kwam tijdens het onderzoek ook getuigenissen tegen van leerlingen die omwille van deze reden van school veranderen. Vaak zijn dat dat scholen in de islamitische zuil van het onderwijs of vrije scholen, zoals Fadil aanhaalde zou de waarborging van het recht op onderwijs niet enkel in een bepaalde zuil mogen liggen. Dat wordt wel steeds vaker het geval. Daarnaast zijn er ook leerlingen die van school veranderen omwille van het hoofddoekenverbod.

“Ik heb van school moeten veranderen waardoor ik mijn laatste jaar niet af hebben kunnen maken door het verbod.”

Ik verwijs ook naar de afwegingen die leerlingen maken om een hogeschool te kiezen aan de hand van het criterium ‘Mag ik er een hoofddoek dragen?’. Voor 88,6% van de leerlingen is het kunnen dragen van de hoofddoek tijdens hun studie een belangrijk criterium.

Het emancipatieproces waarover hoogleraar Sami Zemni spreekt blijkt voor jonge moslima's die een hoofddoek dragen op een andere manier zijn gang te gaan dan de overheid het emancipatieproces voorbrengt (Zemni, 2009). Dit zien we terugkomen in de wegen die de moslima's nemen om hun doelen te behalen zonder tegen het hoofddoekenverbod te moeten lopen. Dit wijst er nogmaals op dat de keuze om de hoofddoek te dragen een belangrijke rol speelt in het leven van de meisjes. Uit de resultaten van het onderzoek blijkt dat 48,57% van de jonge moslima's de hoofddoek begonnen te dragen vanwege religieuze en 14,28% van de leerlingen de hoofddoek begonnen dragen omdat ze zich er gelukkiger in voelen. 10,47% van leerlingen gaf aan een gevoel van bescherming, geborgenheid en veiligheid in het dragen van de hoofddoek te vinden. 17,14% van leerlingen vertelde dat het dragen van de hoofddoek een keuze was die te maken heeft met de persoonlijkheid en de ontwikkeling van de identiteit. Slechts 4,8% van de leerlingen gaf aan beïnvloed te zijn door cultuur of familie wanneer het aankwam op de reden van het beginnen dragen van de hoofddoek. De overgrote meerderheid van de meisjes kiest er dus zelf voor om de hoofddoek te dragen. Ze hechten er belang aan en vechten voor hun emancipatie op hun eigen manier. Dit zag ik voornamelijk terugkomen in de ontevredenheid over het hoofddoekenverbod. Alle bevraagde leerlingen antwoorden dat ze het hoofddoekenverbod niet nodig vinden op de middelbare scholen. De jonge moslima's stellen zich veel vragen bij het nut van het hoofddoekenverbod. Zo vinden ze dat het een beperking is tijdens de studies en wordt de focus niet meer gelegd op de capaciteiten van de leerling maar op het uiterlijk. Daarnaast zorgt het voor demotivatie om naar school te gaan.

Ondanks dat zijn vele jonge moslima's gedreven. Ze willen zich opwerken en zich bewijzen. Dit doormiddel van een studie, een job of een eigen onderneming te starten. Slechts 2,9% van de leerlingen is totaal ontmoedigd en heeft nog geen toekomstplannen gemaakt.

“Verder studeren om een eigen onderneming te starten zodat ik op mijn eigen werkplaats mijn hoofddoek kan dragen en ook dames aan kan nemen die welkom zijn met hoofddoek (uiteraard ook degene wat het niet dragen, ik zal niemand uitsluiten want ik weet hoe het voelt om uitgesloten te worden.)”

“Mijn eigen bedrijf beginnen waar ik wél mijn hoofddoek mag oplaten, en dames kan aannemen die hun hoofddoek kunnen oplaten.”

De link die we kunnen leggen met het emancipatieproces van de jonge moslima's is dat ze op een creatieve manier hun doelen willen behalen zonder toe te geven aan het hoofddoekenverbod. Zo kiest 84,8% van de leerlingen ervoor om een andere studie te zoeken wanneer ze geen hoofddoek mogen dragen tijdens bepaalde vakken of stages. We kunnen dus concluderen dat het wel degelijk het emancipatieproces van de moslimmeisjes belemmert omdat ze op veel drempels botsen tijdens hun professionele ontwikkeling. Uit het onderzoek blijkt dat de betekenis van de hoofddoek meestal ook belangrijker blijft dan de eerste keuze voor een job of studie en dat de meisjes alternatieven zoeken.

Het zou de emancipatie van de moslimmeisjes dus ten goede komen als ze die drempel van het hoofddoekenverbod niet steeds zouden tegenkomen in hun persoonlijke keuzes. Volgens PEP! is er nog een tweede factor dat de emancipatie zou bevorderen, dat is de rolmodellen. Adolescenten maken een betere ontwikkeling door wanneer ze zich kunnen identificeren met een rolmodel. Daarnaast is dit gelinkt aan het welzijn van de jongere (PEP!, 2018). In deze context zijn de rolmodellen voornamelijk leerkrachten of oudere leerlingen die een goed voorbeeld kunnen geven en tegelijkertijd empoweren, erkennen en motiveren. Uit de bevraging blijkt dat leerlingen die op scholen zitten waar er een hoofddoekenverbod geldt redenen aangeven die te linken zijn met die identificatie en acceptatie op school. 2,8% van de leerlingen geeft 'de leerkracht' als reden dat ze zich niet goed voelen op school. 17,1% van de leerlingen geeft het hoofddoekenverbod aan als reden. 2,8% van de leerlingen voelen zich niet goed op school door pesterijen omwille van de hoofddoek. 14,3% van de leerlingen hebben het gevoel niet zichzelf te mogen zijn en voelen zich daarom niet goed op school. 6,7% van de leerlingen voelt zich niet goed op school door discriminatie of racisme. De positieve invloed die adolescenten zouden kunnen krijgen doormiddel van identificatie met een rolmodel lopen ze mis, ze ervaren in eerste instantie dat ze zichzelf niet eens mogen zijn. Jonge moslima's komen juist door het hoofddoekenverbod vaker in discussies terecht met hun leerkrachten waardoor een de relatie met de leerkracht negatiever wordt.

“Het is zo moeilijk om je steeds weer te moeten verdedigen als je weer eens gepest wordt door medeleerlingen of benadeeld door een leerkracht...”

“Er werden alleen maar opmerkingen gegeven omtrent mijn hoofddoek. Elke dag opnieuw! Door zowel leerkrachten als leerlingen...”

“Leerkrachten beginnen dan zo racistisch tegen je te doen...”

“Het niet geaccepteerd voelen en in de steek gelaten door de overheid en nog belangrijker door de leerkrachten, waardoor dat veel moslimkinderen niet naar school willen gaan.”

“Ik had altijd discussies met de leerkrachten waardoor ik het gevoel had dat ze mij haten omdat ik niet naar hun luisterde betreft uitdoen van hoofddoek buiten de klas...”

“Leerlingen die er soms over grappen, leerkrachten die denken dat je iets niet kan en dat je beter iets anders doet qua richting...”

Leerlingen, die op een school zitten waar het hoofddoekenverbod geldt, voelen die acceptatie niet. Meer nog, ze voelen zich vaak gediscrimineerd door hun school. 62,9% van de leerlingen gaven aan al eerder in aanraking te zijn gekomen met vervelende opmerkingen, pesterijen en discriminatie omwille van de hoofddoek. In het laatste cijfer rapport van Unia waren in 2016 18% van de dossiers over onderwijs meldingen van discriminatie in het domein geloof of levensbeschouwing.

Volgens PEP! is het welzijn van de leerling ook gelinkt aan de rolmodellen/leerkrachten en de acceptatie en motivatie die ze van hen krijgen. Opvallend uit de bevraging was dat leerlingen die ‘zich goed voelen op school’ omwille van de redenen ‘acceptatie’, ‘respect’ en ‘leerkrachten’ op scholen zitten waar geen hoofddoekenverbod geldig is.

10.2.4 Schoolkeuze

De betekenis van de hoofddoek ligt voor veel moslima's nauw aan het hart, ze ervaren het als meer dan enkel een kledingstuk. Het is vaak een deel van de (morele) identiteit en het geeft een gevoel van geborgenheid of bescherming aan het meisje. Voor veel moslimleerlingen is de hoofddoek daarom steeds iets waarmee ze rekening moeten houden tijdens hun zoektocht naar een school, hogeschool of universiteit en job.

Uit de bevraging blijkt dat 88,6% van de leerlingen het kunnen dragen van de hoofddoek een belangrijk criterium vindt tijdens het zoeken van een studie. 11,4% van de leerlingen vindt dat niet van belang. Wanneer de leerlingen voor de keuze staan om zich effectief in te schrijven voor een studie en daar de hoofddoek niet is toegestaan voor bepaalde lesonderdelen of stages dan kiest 84,8% ervoor om een andere studie te zoeken, 2,9% van de leerlingen zou opgeven en 12,4% van de leerlingen zou zich toch inschrijven ondanks het verbod op het dragen van de hoofddoek.

Omdat de hoofddoek als iets persoonlijk ervaren wordt en het behoort tot de persoonlijkheid van de adolescent is het als het ware een uitsluiting van deze doelgroep. Volgens de Ides Nicaise, hoofd van de onderzoeksgroep Onderwijs en levenslang leren bij het HIVA⁷, wordt het hoofddoekenverbod als onrechtstreeks discriminatiemiddel gebruikt tegen allochtonen. Nicaise zegt dat het neutraliteitsbeginsel ingaat tegen het pedagogisch project van het gemeenschapsonderwijs. De integrale ontwikkeling van jongeren bevorderen houdt in ook de levensbeschouwelijke dimensies hierin mee te nemen (Nicaise, 2009). De leerlingen zouden volgens hem op alle scholen de mogelijkheid moeten krijgen om zich te ontwikkelen in alle dimensies waarin adolescenten zich ontwikkelen.

⁷Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving, een multidisciplinaire onderzoeksinstelling van de KU Leuven.

10.2.5 Conclusie

We kunnen besluiten dat de meisjes die de hoofddoek op school moeten afdoen veel negatieve emoties ervaren op hun school, een plaats waar ze zich geborgen en gemotiveerd zouden moeten voelen. Ze voelen zich gediscrimineerd door het onderwijs.

Uit dit onderdeel kunnen we concluderen dat het hoofddoekenverbod voor veel moslimmeisjes zelfs na het secundair onderwijs nog een rol speelt in de keuzes die ze maken. Het blijkt een criterium te zijn dat zelfs meer waarde krijgt toegewezen dan de criteria interesse of capaciteit. Dit komt doordat steeds meer dan 80% van de leerlingen hun studie- of jobkeuze aanpassen aan het feit of ze wel of geen hoofddoek mogen dragen. Dit is een beperking op vlak van de educatie. De hoofddoek is voor velen een deel van hun identiteit waardoor ze zich als persoon niet geaccepteerd en buitengesloten voelen door het onderwijs. De moslimleerlingen krijgen het signaal niet welkom te zijn op hun school omdat ze niet zichzelf mogen zijn. Een andere educatieve beperking is de demotivatie die er heerst. De meisjes zijn niet gemotiveerd te participeren vanwege het verbod op het dragen van de hoofddoek. Voornamelijk gaat het hier om buitenschoolse activiteiten, de resultaten gaven ook het contrast weer met de meisjes die wel een hoofddoek mogen dragen op school. Zij zijn meer gemotiveerd wat betreft de participatie.

Toch wil dit niet zeggen dat de emancipatie belemmerd wordt. De moslimadolescenten zetten hun emancipatieproces voort via hun eigen creatieve wegen. Ze kiezen na het secundair onderwijs voor studies en jobs waar ze niet geconfronteerd worden met het hoofddoekenverbod. Anderen kiezen ervoor om zelf een onderneming te starten. Dit wijst nogmaals op het belang dat de moslim leerling hecht aan de hoofddoek.

We kunnen hieruit besluiten dat het hoofddoekenverbod wel degelijk een invloed heeft op professioneel niveau. De keuzes, participatie en motivatie van de leerlingen worden beïnvloed door het niet mogen dragen van de hoofddoek. Dat komt door de waarde die ze eraan hechten.

11 Conclusie

Uit het onderzoek kunnen we concluderen dat het hoofddoekenverbod enkele effecten heeft op de adolescente moslima. Het merendeel van de leerlingen wordt door het hoofddoekenverbod beperkt en voelt zich gediscrimineerd.

Het negatief effect van het hoofddoekenverbod begint bij de identiteitsontwikkeling van deze adolescenten. De hoofddoek wordt voor meer dan de helft van de adolescenten ervaren als een deel van hun identiteit. Deze identiteit wordt door vele scholen niet geaccepteerd doormiddel van een verbod op het dragen van religieuze symbolen. De leerlingen ervaren hierdoor negatieve emoties ten opzichte van de school, wat overigens een groot deel van hun sociale omgeving inhoud. Van de vier factoren die invloed hebben op de identiteitsontwikkeling heeft sociale factor daarom de grootste impact. Er zijn jammer genoeg ook een heel aantal jongeren die het erg moeilijk hebben, zij spreken van depressie en schooltrauma's. Daarnaast zijn de meisjes die een hoofddoek dragen of willen dragen en deze op school moeten af doen, erg gevoelig voor een identiteitscrisis. We zagen dat in de verschillende gebieden waarin een identiteitscrisis kan ontstaan steeds wrijvingen ontstaan door dit verbod. De meisjes voelen zich belemmert in het experimenteren, iets dat alle adolescenten zouden moeten kunnen doen. Hierom bevinden de meeste van hen zich in de Identity foreclosure. Ook kunnen we zeggen dat de morele ontwikkeling van de adolescente moslima voor een groot deel gevuld is met dilemma's. De keuze tussen een opleiding en de hoofddoek zou niet mogen bestaan.

Het hoofddoekenverbod heeft als resultaat dat de leerlingen zich gediscrimineerd voelen en minder geneigd zijn te participeren in buitenschoolse activiteiten. Er is dus sprake van demotivatie. Hier komen de gevolgen op professioneel niveau naar boven. Leerlingen zijn minder geneigd om zich in te zetten voor buitenschoolse activiteiten en gaan niet graag naar school door het verbod op het dragen van een hoofddoek. Wanneer ze zich oriënteren in het hoger onderwijs of een toekomstige job is hun keuze erg afgestemd op het feit of ze een hoofddoek mogen dragen. Dit is te linken met de waarde die ze hechten aan de hoofddoek.

Het hoofddoekenverbod belemmert dat het ontwikkelingsproces van de adolescente moslima vlot verloopt. Zowel de identiteitsontwikkeling als de zelfontplooiing op gebied van studie en werk. Ze kiezen ze na het secundair onderwijs voor studies en jobs waar ze niet geconfronteerd worden met het hoofddoekenverbod. Anderen kiezen ervoor om zelf een onderneming te starten. Dit wijst nogmaals op het belang dat de moslim leerling hecht aan de hoofddoek. Een leerling zou nooit het gevoel mogen hebben dat haar hoofddoek een belangrijk criterium is om aanvaard te worden in plaats van haar capaciteiten, kennis, vaardigheden en karakter.

12 Aanbevelingen

Tijdens de adolescentiefase is erkenning een noodzaak om de identiteit te kunnen ontwikkelen. Volgens Erikson is het één van de vier belangrijke gevoelens die een adolescent dient te ontvangen van zijn nabije omgeving. Echter missen deze meisjes de erkenning voor wie ze zijn. De meisjes voelen zich niet gehoord en krijgen geen stem in het hele hoofddoekendebat. Het is daarom belangrijk de leerlingen ook aan het woord te laten. Uit het onderzoek blijkt een van de redenen dat de leerlingen zich wel goed voelen op school is dat ze gehoord worden én dat ze de hoofddoek mogen dragen. Rekening houden met hen is van essentieel belang in hun identiteitsontwikkeling, net zoals voor elke andere adolescent. Belangrijk is dus ook hun standpunt mee te nemen in toekomstige debatten over het hoofddoekenverbod op alle niveaus, zowel in het onderwijs als in de politiek en media.

Uit het onderzoek blijkt dat 0% van de ondervraagden het hoofddoekenverbod nodig vindt. Voor deze jongeren is het een vorm van onverdraagzaamheid en verdeeldheid. Het zendt een negatief signaal uit waardoor ze zich niet welkom en geaccepteerd voelen. Voor veel leerlingen worden identiteitscrisissen en dilemma's in hun morele ontwikkeling getriggerd. Om deze reden vraag ik dat er verantwoordelijkheid op zich genomen wordt namens deze jonge adolescenten die in de bloei van hun leven zitten. Dit kan door de moeilijkheden die de meisjes ervaren in acht te nemen en hun belangen te behartigen. Tolerantie wordt gevolgd door betere resultaten, meer gemotiveerde leerlingen, betere studie- en jobkeuzes, een verhoogde participatie en het belangrijkste; een beter psychisch welzijn. Mijn advies naar de politiek is om rekening te houden met deze meisjes, als personen met gevoelens en een identiteit en niet als een onderdeel van waarden en normen waarover gedebatteerd wordt. Wees kritisch in wat er geogst wordt. In deze bachelorproef werden enkel wat effecten op korte termijn ontdekt. Maar hoe zit het met de effecten op lange termijn? Om de laaggeschooldheid bij allochtone moslimvrouwen weg te werken is het belangrijk deze doelgroep te empoweren. Uit de resultaten van dit onderzoek kunnen we concluderen dat de moslimleerlingen het verbod op het dragen van de hoofddoek absoluut niet als empowerment ervaren maar net omgekeerd.

Ik wil ook een oproep doen naar het onderwijs zelf, de klastitularissen en de begeleiders. Leerlingen maken voornamelijk hun uiteindelijke studiekeuze naar het hoger onderwijs rekening houdend met het hoofddoekenverbod. Het is belangrijk de leerlingen te motiveren om hun doelen na te streven en hun keuzes voornamelijk te maken op basis van hun kennis, vaardigheden, capaciteiten en interesse. Het is belangrijk dat de begeleiders in het laatste secundair inzien dat meer dan 80% van de leerlingen hier in stilte mee worstelen. Hier moet verandering in komen, een eerste stap hiervoor is het opmerken, erkennen én signaleren van dit probleem.

Er moeten maatregelen getroffen worden voor het welzijn en de professionele ontwikkeling van deze leerlingen. Het feit dat hier weinig tot geen onderzoeken naar gedaan zijn wil zeggen dat hier geen rekening mee gehouden wordt. Iedere leerling heeft het recht op onderwijs zonder exclusie voor degenen die een hoofddoek dragen, want zo ervaren zij het wel. We moeten deze problematiek aan de kaak durven stellen en het standpunt en ervaringen van de doelgroep niet meer als taboe beschouwen.

13 Bibliografie

- Bartels, E. (2005). *Islam and Christian-Muslim Relations, Wearing a headscarf is my personal choice*. London: Routledge.
- Bijnens, D. (2014). *Masterproef. Religieuze symbolen in het Gemeenschapsonderwijs: een mensenrechtelijk perspectief*. Hasselt: Universiteit Hasselt.
- BOEH. (2011, januari). *BOEH*. Récupéré sur Uiterlijke levensbeschouwelijke kentekens in het onderwijs: <http://boeh.be/wp-content/uploads/2018/02/BOEH-Uiterlijke-levensbeschouwelijke-kentekens-in-het-Onderwijs.pdf>
- Bronfenbrenner, U. (1979). *he Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Chaib, D. S. (2016). *Racisme in België 15 jaar na de Durbanverklaring: Tijd voor een interfederaal actieplan tegen racisme*. Gent: Human Rights Centre Ghent University.
- De Standaard. (2014, oktober 15). *Raad van State: 'Moslimmeisjes mogen hoofddoek dragen op school'*. Récupéré sur Standaard.be: http://www.standaard.be/cnt/dmf20141015_01322801
- De standaard. (2018, maart 2). *'In katholieke scholen waar hoofddoeken toegelaten zijn, loopt dat goed'*. Récupéré sur De standaard: http://www.standaard.be/cnt/dmf20180302_03386208
- De Standaard. (2018, maart 2). *'In katholieke scholen waar hoofddoeken toegelaten zijn, loopt dat goed'*. Récupéré sur de standaard: http://www.standaard.be/cnt/dmf20180302_03386208
- Degraeve, J. (2009). *Het verbod op het dragen van religieuze symbolen: een rechtsvergelijkende studie*. Gent: Faculteit Rechtsgeleerdheid Universiteit Gent.
- Erikson. (1994). *Identity: Youth and Crisis*. London: W. W. Norton & Company.
- Fadil, N. (2017). *Tegen radicalisering'*. Brussel: VUB-press.
- Feldman, D. (2018). *Antisemitisme en Immigratie in het Hedendaagse West-Europa*. Berlijn: EVZ.
- Feldman, R. S. (2007). *ontwikkelingspsychologie II*. Amsterdam: Pearson Education Benelux.
- het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. (2018). *Mag een school weigeren om mij in te schrijven?* Récupéré sur onderwijs.vlaanderen.be: <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/mag-een-school-weigeren-om-mij-in-te-schrijven>
- het Vlaams Ministerie van Onderwijs en Vorming. (2018). *Officieel en vrij onderwijs, onderwijsnetten en koepels*. Récupéré sur onderwijs.vlaanderen.be: <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/officieel-en-vrij-onderwijs-onderwijsnetten-en-koepels#extra>
- HLN. (2011, februari 8). *Smet: "We blijven streven naar gemengde scholen"*. Récupéré sur HLN.bz: <https://www.hln.be/nieuws/binnenland/onderwijs/smet-we-blijven-streven-naar-gemengde-scholen~aa88533b/>
- KifKif. (2017, december 18). *Tien jaar 'Baas Over Eigen Hoofd!': "Een strijd om te mogen ademen."*. Récupéré sur kifkif.be: <https://kifkif.be/cnt/artikel/tien-jaar-baas-over-eigen-hoofd-een-strijd-om-te-mogen-ademen-3675>
- Kinderrechtencommissariaat. (2013, September 9). *Standpunt omtrent algemeen hoofddoekenverbod*. Récupéré sur Kinderrechtencommissariaat.be: https://www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/standpunt_hoofddoekenverbod_13_09_09.pdf
- kinderrechtencommissariaat. (2014). *arrest 14 okt 2014*. Brussel: Kinderrechtencommissariaat.

- Kleij, C. V. (2018). <https://adolescentenportret.wordpress.com/identiteitsontwikkeling/>.
Récupéré sur Het Adolescentenportret:
<https://adolescentenportret.wordpress.com/identiteitsontwikkeling/>
- Knoers, A., & Mönks, F. (2009). *ontwikkelingspsychologie, inleiding tot de verschillende deelgebieden*. Assen: Van Gorcul.
- L. Verhofstadt-Deneve, A. V. (2003). *Handboek ontwikkelingspsychologie: Grondslagen en theorieën*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Nicaise, I. (2009). De prijs van het hoofddoekenverbod. *Alert*, 84-85.
- Nico Hirtt, I. N. (2007). *De school van de ongelijkheid*. Berchem: EPO.
- PEP! (2018, mei 14). *facebook*. Récupéré sur Wie heeft er baat bij het hoofddoekenverbod?:
<https://www.facebook.com/pepvzw/posts/633484953673258>
- Poisquet, K. (2010). *De gemeenschap van het verschil, een pedagogisch antwoord op het vraagstuk van de toenemende diversiteit. De casus van het hoofddoekendebat*. Leuven: Katholieke universiteit Leuven.
- Samir, S. K. (2012). *De islam en het westen*. Tielt: Lannoo nv.
- Scholierenkoepel. (2018). *scholierenkoepel.be*. Récupéré sur Mag de school het dragen van een hoofddoek verbieden?: <https://www.scholierenkoepel.be/artikels/mag-de-school-het-dragen-van-een-hoofddoek-verbieden>
- Stagebegeleiding sociaal werk Odisee hogeschool. (2017, december 18). *sociaal.net*.
Récupéré sur Laten we er geen doekjes om winden:
<https://sociaal.net/opinie/sociaal-werk-struikelt-over-hoofddoek/>
- Unia. (2017). *Cijferrapport Unia 2016*. Brussel: Unia.
- Universal Declaration of Human Rights. (2018). *Universal Declaration of Human Rights*.
Récupéré sur Universal Declaration of Human Rights:
<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=dut>
- Universiteit Gent vakgroep onderwijskunde. (2015). *Wetenschappelijke geletterdheid bij 15-jarigen Vlaams Rapport PISA 2015*. Gent: Universiteit Gent.
- Vandenbussche, L. (2007). De golf die al aan het rollen ging.... *Yang*, 139-148.
- Verkuyten, M. (2010). *Identiteit en diversiteit*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- VRT. (2013, februari 2). *De Redactie.be*. Récupéré sur Verbod op religieuze symbolen op school: <http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/binnenland/1.1539265>
- VRT. (2018, februari 23). *Wat zijn de gevolgen van de "hoofddoek"-uitspraak van rechtbank in Tongeren*. Récupéré sur VRT: <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2018/02/23/waarom-11-meisjes-uit-maasmechelen-op-schoon-hun-hoofddoek-mogen/>
- Wal, J. v. (2001). *Identiteitsontwikkeling en leerlingbegeleiding: een praktijkgericht boek*. Bussum: Coutinho.
- Wildemeersch, D. (2010, maart 22). *apache*. Récupéré sur Een pedagogisch antwoord op het hoofddoekenverbod: <https://www.apache.be/2010/03/22/een-pedagogisch-antwoord-op-het-hoofddoekenverbod/>
- Zemni, S. (2009, oktober 14). gesprekken over de democratie (aflevering 3/5). (J. d. Ceulaer, Intervieweur)

14 Bijlage: De enquête

Mijn naam is Kawtar en ik studeer 'Maatschappelijk werk' aan de Katholieke Hogeschool VIVES. Ik zit momenteel in mijn laatste jaar en in het kader van mijn studie, voer ik een onderzoek uit over de effecten van het hoofddoekenverbod op jonge moslima's in de derde graad van het secundair onderwijs.

Als u in de derde graad van het secundair onderwijs zit (dus 5de, 6de of 7de jaar), zou ik het erg waarderen als u deze enquête zou willen invullen.'

De gegevens zullen anoniem verwerkt worden in mijn bachelorproef. Ik dank u alvast voor uw medewerking. Het zijn 27 vragen die ongeveer 8 minuten innemen om in te vullen.

Alvast bedankt!

1. Op welke school zit je? (Naam en adres van de school)

*2. Hoe voel je je in het algemeen op school?

3. Om welke reden voel je je zo?

*4. Wat vind je van het hoofddoekenverbod.

- Ik vind het kunnen en ik begrijp de reden erachter.
- Ik vind het kunnen maar eigenlijk begrijp ik de reden niet.
- Ik vind het NIET kunnen maar ik begrijp de reden erachter.
- Ik vind het NIET kunnen en ik begrijp ook niet de reden erachter.

*5. Welke drie waarden of normen vind jij het belangrijkste? (Waarden en Normen zijn belangrijke principes zoals eerlijkheid, gehoorzaamheid, respect, gelijkheid)

*6. Ga je graag naar school?

- Ja
- Nee
- Soms

*7. Is het hoofddoekenverbod nodig volgens jou? Leg uit waarom het volgens jou wel of niet nodig is.

8. Brengt het hoofddoekenverbod beperkingen voor jou persoonlijk? Zo ja, welke?

*9. Heeft het hoofddoekenverbod enige emotionele invloed op jou? Licht je antwoord toe.

*10. Voel je je op school meer op je gemak met of zonder hoofddoek?

- Met
- Zonder
- Overige (geef nadere toelichting)

*11. Hoe voel je je wanneer je je hoofddoek af doet (of af zou moeten doen) op school?

- Zekerder, want dan ben ik net zoals de anderen
- Onzeker want...

12. Wat vind je ervan dat je geen hoofddoek mag dragen op school? Sla deze vraag over indien deze niet van toepassing is op jou.

- Ik heb er geen mening over
- Ik vind het storend
- Ik vind het vernederend
- Ik vind het fijner om mijn hoofddoek af te mogen doen op school
- Overige (geef nadere toelichting)

*13. Welke betekenis heeft de hoofddoek voor jou?

- Het is een accessoire/mode-item voor mij
- Ik werd verplicht om de hoofddoek te dragen, verder heeft het geen betekenis voor mij
- Het heeft een culturele betekenis voor mij
- Het is een familiale gewoonte
- Het is een deel van mijn identiteit
- Het is een religieuze plicht voor mij
- Het is een bescherming voor mij
- Overige (geef nadere toelichting)

*14. Werd je ooit lastiggevalen of negatief benaderd (zoals vervelende opmerkingen, pesterijen, discriminatie....) voor het dragen van een hoofddoek?

- Ja
 Neen

*15. Waarom ben je begonnen met het dragen van een hoofddoek?

16. Moet jij je hoofddoek afdoen op jou school? Hoe voel je je daarbij? Beantwoord de eerste vraag met Ja of Neen en de tweede vraag met een of meerdere emoties.

*17. Neem je graag deel aan buitenschoolse activiteiten?

- Ja
 Neen

*18. Mag je je hoofddoek ophouden tijdens buitenschoolse activiteiten?

- Ja
 Neen

*19. Motiveert je dat om deel te nemen aan de buitenschoolse activiteiten?

- Ja
 Neen
 Geen mening over

*20. Heeft de hoofddoek een betekenis gehad in jouw identiteitsontwikkeling als tiener?

- Neen
 Ja, licht je antwoord toe

*21. Wat zijn je plannen nadat je je huidige opleiding hebt afgerond? (Verder studeren, werken of andere plannen)

*22. Als je op zoek gaat naar een toekomstige studie, zou het feit of je wel of niet een hoofddoek zou mogen dragen, meewegen in de beslissing?

- Ja, dat is een van mijn criteria.
- Neen, dat is niet van belang.

*23. Ga je verder studeren na het secundair onderwijs?

- Ja
- Neen

24. Waarom ga je wel of niet verder studeren?

*25. Wat is jouw toekomstperspectief wat betreft een job?

- Ik heb een droomjob die ik wil bereiken
- Ik weet het nog niet
- Ik wil niet werken

26. Als je een (studenten)job gevonden hebt maar er wordt geen hoofddoek toegestaan dan...

- zoek ik naar iets anders waar ik wel hoofddoek mag dragen.
- geef ik op en blijf ik thuis.
- dan neem ik de job aan.

*27. Als je je wil inschrijven op de hogeschool of universiteit voor een studie en binnen die studie wordt voor stages of bepaalde vakken geen hoofddoek toegestaan, wat doe je dan?

- Ik zoek naar iets anders waar ik wel hoofddoek mag dragen.
- Ik geef op en blijf thuis.
- Ik schrijf me in.